

**НА МЕЖІ ВИЖИВАННЯ:
знищення довкілля під час збройного конфлікту
на сході України**

Київ
2017

УДК 341.232.7+343.9

ББК 66.061.461

Н12

Публікація підготовлена та видана в рамках ініціатив, які впроваджуються Українською Гельсінською спілкою з прав людини: проекту «Права людини понад усе», що фінансується Міністерством міжнародних справ Канади, а також проекту Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії».

Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації, не обов'язково відображають погляди Міністерства міжнародних справ Канади або Уряду Канади, а також USAID або Уряду США. Відповідальність за вміст публікації несуть виключно автори та УГСПЛ.

Загальна редакція: Бущенко А. П.

Авторський колектив:

Блага А. Б. – розділи 2, 3 (спільно з Медведєвою М. О. та Коротким Т. Р.)

Загороднюк І. В. – розділ 4 (спільно з Пархоменком В. В.)

Короткий Т. Р. – висновки і розділи 1 (спільно з Медведєвою М. О.), 3 (спільно з Медведєвою М. О. та Благою А. Б.)

Мартиненко О. А. – резюме

Медведєва М. О. – розділи 1 (спільно з Коротким Т. Р.), 3 (спільно з Коротким Т. Р. та Благою А. Б.)

Пархоменко В. В. – розділ 4 (спільно з Загороднюком І. В.)

Менеджмент польового дослідження: Біда О. А.

Н12 **На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України** / А. Б. Блага, І. В. Загороднюк, Т. Р. Короткий, О. А. Мартиненко, М. О. Медведєва, В. В. Пархоменко; за заг. ред. А. П. Бущенко / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К.: КИТ, 2017. – 88 с. з іл.

ISBN 978-966-2279-66-5

Зроблено комплексний аналіз стану природного середовища в умовах збройного конфлікту на сході України. Охарактеризовано міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту. Розглянуто особливості притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну під час війни. На основі дослідження відкритих джерел та експертами УГСПЛ моніторингового візиту визначено стан та окреслено проблемні питання захисту довкілля на сході України.

УДК 341.232.7+343.9+341.3

ББК 66.061.461

ISBN 978-966-2279-66-5

© А. Б. Блага, І. В. Загороднюк, Т. Р. Короткий,
О. А. Мартиненко, М. О. Медведєва, В. В. Пархоменко, 2017
© Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
Резюме	5
Слова подяки	6
Список скорочень	7
1. Міжнародно-правовий захист довкілля у період збройного конфлікту	8
2. Збройний конфлікт та стан захисту навколишнього природного середовища на сході України	20
2.1. Використання об'єктів природи як військових об'єктів	21
2.2. Пошкодження водогонів та очисних споруд	22
2.3. Затоплення шахт	23
2.4. Пошкодження ЛЕП, які постачають електроенергію до екологічно важливих об'єктів	26
2.5. Пошкодження об'єктів промисловості	27
2.6. Незаконний видобуток корисних копалин	29
2.7. Шкода сільськогосподарським підприємствам і угіддям	29
2.8. Завдання шкоди територіям і об'єктам природно-заповідного фонду	30
3. Відповідальність за спричинення шкоди довкіллю внаслідок збройного конфлікту	33
4. Результати моніторингового візиту Української Гельсінської спілки з прав людини «Захист навколишнього природного середовища під час збройного конфлікту»	46
4.1. Загальні відомості про заповідні території в зоні конфлікту	46
4.2. Природно-заповідні території в зоні АТО під контролем української влади	48
4.3. Природно-заповідні території в зоні окупації	56
4.4. Фактори, що впливають на екосистеми та біоту	58
4.5. Аналіз роботи служб контролю	64
4.6. Література та додаткові джерела інформації	68
Висновки та рекомендації	69
Додатки	77

ПЕРЕДМОВА

За ініціативи Генеральної Асамблеї ООН щорічно 6 листопада відзначається Міжнародний день запобігання експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів. Його мета – привернути увагу до екологічних наслідків війни і важливості відмови від безглуздо заподіяної шкоди екосистемам у прагненні досягти військових цілей. Організація Об'єднаних Націй наголошує, що завдана під час збройних конфліктів шкода навколишньому середовищу ще довго після їх закінчення впливає на стан екосистем і природних ресурсів і часто виходить за межі національних територій та період життя одного покоління.

Як відомо, у травні 2016 року Асамблея Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища прийняла резолюцію щодо прихильності охороні навколишнього середовища в районах, що постраждали від збройних конфліктів. А Комісія міжнародного права ООН наразі проводить огляд міжнародно-правової бази стосовно охорони навколишнього середовища до, під час і після збройних конфліктів з метою розроблення керівних принципів, що більш ефективно сприятимуть збереженню навколишнього середовища, особливо в охоронюваних і екологічно чутливих районах, які можуть серйозно постраждати від війни.

Повною мірою ця проблема стосується й ситуації на Донбасі. Тривалий період використання людиною природних ресурсів Донеччини і Луганщини, негативний вплив безпосередньо на усі об'єкти природного середовища призвели до значної деградації довкілля. Ще до початку воєнних дій фахівці характеризували екологічну ситуацію на сході України як кризову. Збройний конфлікт та пов'язана з ним активність військових агентів і місцевого населення призвели до значної кількості порушень природного середовища й усталених форм природокористування. Зокрема, відомі факти вирубки лісу у «сірій зоні»; використання заповідних об'єктів та урочищ у зоні АТО і на прилеглих територіях з військовою метою; при мінуванні територій (навіть заповідних) не у всіх випадках створені карти тощо. На жаль, здебільшого екологічні наслідки війни ігноруються сучасними законами.

Саме на пошук відповідей на ці та інші питання спрямували свою роботу автори й експерти, котрі працювали над цим дослідженням. У ньому окреслено міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту, проаналізовано особливості притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, завдану під час війни. На підставі вивчення відкритих джерел і результатів власного моніторингового візиту визначено стан та проблемні питання захисту довкілля на сході України. Ми сподіваємося, що всебічний аналіз проблем, а також рекомендації щодо їх вирішення стануть у пригоді органам влади для напрацювання стратегічних документів і програм у сфері захисту прав людини і довкілля у контексті проведення АТО.

Українська Гельсінська спілка з прав людини висловлює щирю вдячність за фінансову допомогу у підготовці цього видання Міністерству міжнародних справ Канади та Уряду Канади.

Аркадій Бущенко,
виконавчий директор УГСПЛ

РЕЗЮМЕ

Наслідками збройного конфлікту на сході України, окрім людських втрат, є значна шкода екологічним системам та природним ресурсам, завдана у результаті порушення міжнародних принципів та національного законодавства. Екологічна ситуація Донбасу, тривалий час перебуваючи у кризовому стані, в період воєнних дій набула ознак екологічної катастрофи.

Саме тому дослідження сфокусоване одночасно як на оцінці завданої шкоди, так й на проблемах притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, спричинену воєнними діями. Матеріали дослідження засвідчують, що забруднення довкілля важкими металами (титан, ванадій, стронцій) внаслідок артилерійських обстрілів, отруєння питної води і виникнення радіоактивно забруднених вод Азовського моря та Сіверського Дінця як результат затоплення шахт, знищення рослинного покриву та дикої фауни може призвести до екологічної катастрофи рівня Чорнобиля. Уже зараз зі 135 природно-заповідних об'єктів, розміщених у зоні АТО, 38 пошкоджені частково або повністю, від пожеж воєнного характеру постраждали 17% лісів і 24% степів. Особливої шкоди зазнав регіональний ландшафтний парк «Донецький кряж», який згорів повністю на площі понад 3 тисячі гектарів. Бойові дії супроводжуються також масовими вирубками лісу у «сірій зоні», використанням заповідних об'єктів та урочищ з військовою метою, неконтрольованим мінуванням території.

Акцентуючи проблему притягнення Російської Федерації як держави-агресора до відповідальності за заподіяну шкоду навколишньому середовищу України, автори дослідження пропонують створити спеціальну комісію в рамках ООН, а також посилити національні правові механізми ухваленням законів «Про відшкодування шкоди, заподіяної Україні агресією Російської Федерації» і «Про кримінальне покарання фізичних осіб за злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини, скоєні під час агресії РФ проти України».

Окремо доведено необхідність розроблення методики документування та оцінки збитків, заподіяних навколишньому середовищу в результаті бойових дій. Така методика має передбачати складання актів із зазначенням числа і розмірів воронок, залишків частин боєприпасів і рівня забруднення ними довкілля, протяжності траншей, шкоди від пожеж тощо. Доцільно скласти мапу територій, постраждалих від воєнних дій в зоні АТО, а при визначенні масштабу шкоди навколишньому середовищу враховувати як джерело забруднення мінне забруднення, а також розмір втрат на розмінування території.

Певні рекомендації, спрямовані на вдосконалення національної політики в сфері природокористування, захисту довкілля за умов збройного конфлікту, адресовані Міністерству екології та природних ресурсів, Міністерству оборони, керівництву військово-цивільних адміністрацій.

СЛОВА ПОДЯКИ

Українська Гельсінська спілка з прав людини та авторський колектив цього видання висловлює щиру вдячність за надану допомогу під час проведення дослідження, переданий авторам професійний досвід і знання, а також за щоденну копітку працю у сфері охорони природи на територіях, охоплених збройним конфліктом:

Анатолію Гацьку – начальнику Державної екологічної інспекції у Луганській області;

Анатолію Гетьманенку – начальнику відділу служби охорони регіонального ландшафтного парку «Краматорський»;

Олександрю Греку – начальнику відділу екологічного контролю природно-заповідного фонду, рослинного і тваринного світу Державної екологічної інспекції у Луганській області;

Віктору Дьякову – завідувачу наукового відділу Національного природного парку «Святі гори»;

Віталію Залевському – начальнику відділу ПЗФ Департаменту екології та природних ресурсів Донецької ОДА;

Сергію Лиманському – начальнику відділення «Крейдова флора» Українського степового природного заповідника НАН України;

Ларисі Морозовій – начальнику Управління природних ресурсів, державної екологічної експертизи та інформаційного забезпечення Департаменту екології Луганської ОДА;

Вадиму Морозу – директору Луганського природного заповідника НАН України;

Євгену Скубаку – співробітнику наукового відділу Національного природного парку «Святі гори»;

експертам Цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України полковнику Харчуку Богдану Вікторовичу, майору Москаленку Віталію Івановичу.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

БТР	– бронетранспортер, різновид військової техніки
ДП I	– Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.
ЗСУ	– Збройні Сили України
ЛМГ	– Лісомисливське господарство (тип державної установи)
ЛПЗ	– Луганський природний заповідник НАН України (4 філіали)
МГП	– Міжнародне гуманітарне право
Мінприроди	– Міністерство екології та природних ресурсів України
НЗФ	– Незаконні збройні формування (мова тільки про сепаратистів)
НПП	– Національний природний парк, одна з найвищих категорій ПЗФ
ПЗЛС	– Полезахисні лісосмуги
ПЗТ	– Природно-заповідна територія (напр., заказник, НПП та ін.)
ПЗФ	– Природно-заповідний фонд (заповідні території та об'єкти)
РЛП	– Регіональний ландшафтний парк
УСПЗ	– Український степовий природний заповідник
СІМІС	– Органи цивільно-військового співробітництва (Civil-Military Cooperation)

1. Міжнародно-правовий захист довкілля у період збройного конфлікту

Питання міжнародно-правового захисту довкілля у період збройного конфлікту є предметом регулювання норм міжнародного гуманітарного права (далі МГП), міжнародного кримінального права, міжнародного права навколишнього середовища та міжнародного права прав людини. Однак у питанні захисту довкілля у період збройного конфлікту у разі суперечностей між нормами МГП та нормами інших галузей міжнародного права переважаючу силу будуть мати норми саме МГП¹.

Міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту містяться як в ординарних природоохоронних договорах, так і спеціальних договорах, умовою застосування яких є наявність збройного конфлікту. Для розуміння особливостей дії договорів першої групи слід зупинитися на загальних принципах впливу війни на міжнародні договори. Припинення міжнародного договору з початком війни є не правилом, а винятком. З тлумачень положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. про неможливість виконання та докорінну зміну обставин (статті 61 та 62) випливає, що війна не є підставою для автоматичного припинення дії договорів, у тому числі природоохоронних, сторонами яких учасники збройного конфлікту стали в мирний час. Цей висновок підтверджується і Комісією міжнародного права ООН у Проекті статей про вплив збройних конфліктів на договори 2011 р. Стаття 7 містить посилання на орієнтовний список договорів, сам предмет яких передбачає те, що вони продовжують діяти під час збройного конфлікту, серед них – договори з міжнародної охорони навколишнього середовища².

Більшість багатосторонніх природоохоронних угод не містять положень про їх застосування у разі збройного конфлікту. Чи не єдиними двома винятками є, по-перше, *Конвенція ООН про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р.*, яка у ст. 29, що має звичайний характер³, встановлює: міжнародні водотоки і відповідні установки повинні підпадати під захист принципів і норм міжнародного права, що застосовуються під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру; по-друге, *Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р.*, яка у ст. 11(4) передбачає створення Списку всесвітньої спадщини, що знаходиться під загрозою, при цьому серед загроз визначає небезпеку збройних конфліктів.

Норми МГП, включаючи положення стосовно охорони навколишнього середовища, призначені для застосування саме в період збройного конфлікту. Такі норми містяться в звичайному МГП та Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р. (далі – ДП I) (статті 35 і 55), Конвенції про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. (Конвенція ЕНМОД). Питання притягнення до відповідальності за порушення положень МГП регулюються міжнародним кримінальним правом, перш за все Римським статутом Міжнародного кримінального суду (ст. 8).

Звичаєве міжнародне гуманітарне право містить зобов'язання держав з охорони довкілля під час збройного конфлікту. Наявність відповідного міжнародного звичаю підтверджується дослідженням *Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) «Звичаєве міжнародне гуманітарне право»*

¹ Міжнародне гуманітарне право. Довідник з питань міжнародно-правового захисту довкілля у період збройного конфлікту / М. О. Медведєва, М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий. – Одеса : Фенікс, 2016.

² Draft articles on the effects of armed conflicts on treaties, with commentaries 2011 // Yearbook of the International Law Commission. – 2011. – Vol. II, Part Two. – Mode of access: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_10_2011.pdf

³ Dellapenna J.W. The customary international law of transboundary fresh waters // International Journal of Global Environmental Issues. – 2001. – Vol. 1, Nos. 3-4. – P. 264–305.

(Норми 43-45)⁴. МКЧХ визнав звичаєвими Норми 42 і 43 у їх застосуванні до збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру, а Норми 44 та 45 – до збройних конфліктів міжнародного характеру, й спірно – до збройних конфліктів неміжнародного характеру.

Норма 43 визначає, що загальні принципи ведення воєнних дій застосовуються й до навколишнього природного середовища. Зокрема: А) ніщо у природному середовищі не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли це є військовою ціллю⁵; В) заборонене руйнування будь-якої частини навколишнього природного середовища, крім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність⁶; С) заборонені напади на військові об'єкти, якщо можна очікувати, що такий напад спричинить надмірну випадкову шкоду навколишньому природному середовищу порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою⁷.

Згідно з Нормою 44 під час використання тих чи інших методів та засобів ведення воєнних дій слід брати до уваги вимоги захисту та збереження навколишнього природного середовища. Під час проведення воєнних операцій слід вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення або, у будь-якому разі, мінімізації випадкової шкоди навколишньому природному середовищу. Відсутність точних наукових знань щодо наслідків впливу конкретних воєнних операцій на навколишнє природне середовище не звільняє сторону конфлікту від вжиття таких запобіжних заходів.

Держави визнають, що навколишнє природне середовище слід захищати для загального блага. Мета принципу запобігання полягає в тому, аби передбачити і не допустити спричинення шкоди навколишньому середовищу. У тих випадках, коли внаслідок проведення воєнної операції може виникнути загроза заподіяння серйозної і непоправної шкоди, відсутність повної науково обґрунтованої визначеності не може бути використана як привід відкласти застосування заходів, які могли б запобігти такій шкоді.

Відповідно до Норми 45 забороняється використовувати методи чи засоби ведення воєнних дій, які мають за мету спричинити, або, як можна очікувати, спричинять масштабну, довготривалу та серйозну шкоду навколишньому природному середовищу. Знищення природного навколишнього середовища не може використовуватись як зброя.

⁴ Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми // Український часопис міжнародного права. – 2006. – № 2. – С. 7–16.

⁵ Заборонені напади на будь-яку частину навколишнього природного середовища, якщо вона не є військовим об'єктом, тобто вимагається проведення розрізнення між військовими та цивільними об'єктами. Зокрема, військові об'єкти обмежуються тими об'єктами, які в силу свого характеру, розташування, призначення або використання роблять ефективний внесок у воєнні дії і їх повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація за існуючих у даний момент обставин надає явну воєнну перевагу. Цивільними об'єктами є ті об'єкти, які не є військовими об'єктами. Цивільними об'єктами насамперед вважаються цивільні райони, міста, села, житлові райони, житло, будівлі, дома і школи, цивільні транспортні засоби, лікарні, медичні установи і медичні відділення, історичні пам'ятники, місця відправлення культу і культурні цінності, а також навколишнє середовище за умови, що в кінцевому рахунку вони не стають військовими об'єктами. Напади на такі об'єкти зазвичай засуджуються.

⁶ Принцип необхідності вимагає, щоб сторони збройних конфліктів вживали лише тих заходів, які є необхідними для досягнення військової перемоги. Порушення зазначеного правила під час військових конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру вважається воєнним злочином відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (ст. 8(2)(в)(xiii); 8(2)(е)(xii)).

⁷ Принцип співмірності (пропорційності) в МГП означає, що конкретна і безпосередня військова перевага, здобута в результаті воєнної операції, повинна переважати випадкову шкоду, завдану в її ході цивільним особам та цивільним об'єктам. Іншими словами, слід уникати будь-яких зайвих, тобто не викликаних необхідністю досягнення законної воєнної мети, людських втрат і руйнування матеріальних цінностей. (Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Нормы [Электрон. ресурс] // Международный Комитет Красного Креста. – Режим доступа : <https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/customary.pdf>).

Сторони конфлікту повинні дотримуватися цієї норми та уникати використання методів та засобів ведення війни, які можуть знищити навколишнє середовище або завдати йому шкоди. Крім того, це положення відображає згоду міжнародної спільноти в тому, що саме по собі природне навколишнє середовище не повинно використовуватись як знаряддя війни. Тому заборонений навмисний вплив на природне середовище, який має масштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як спосіб руйнування.

Норма 42 указує, що під час здійснення нападів на споруди та установки підвищеної небезпеки, зокрема греблі, дамби, ядерні електростанції, а також на інші споруди, розташовані біля або у безпосередній близькості до таких об'єктів, особлива увага повинна приділятися тому, щоб під час таких нападів уникати вивільнення небезпечних сил та надмірних втрат серед цивільного населення.

Сьогодні на порядку денному Комісії міжнародного права ООН стоїть, серед іншого, питання кодифікації норм звичаєвого МГП, які стосуються охорони навколишнього середовища під час міжнародного збройного конфлікту та збройного конфлікту неміжнародного характеру. У доповіді Редакційного комітету Комісії попередньо вже сформульовано деякі принципи, які говорять про обов'язок застосовувати до охорони довкілля під час збройних конфліктів такі норми звичаєвого МГП, як принцип обережності в атаках, розрізнення, пропорційності, а також норми стосовно військової необхідності. При цьому екологічні міркування повинні братися до уваги при оцінці того, що є необхідним та пропорційним у досягненні законних воєнних цілей⁸. Важливим є висновок про розповсюдження сфери дії проекту майбутніх принципів на збройний конфлікт неміжнародного характеру.

Після війни в Перській затоці МКЧХ і Генеральна Асамблея ООН оголосили про застосування звичаєвого принципу гуманності, або застереження Мартенса до захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Понад те, МКЧХ виступає за застосування до захисту довкілля під час збройних конфліктів одного з ключових принципів міжнародного права навколишнього середовища – принципу перестороги.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року (ДП I) містить норми, безпосередньо спрямовані на охорону навколишнього середовища під час міжнародних збройних конфліктів – статті 35 та 55. Відповідно п. 3 ст. 35 заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, тривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Стаття 55 «Захист природного середовища» вказує, що «1. При веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення. 2. Заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій заборонено»⁹.

Обидві статті забороняють застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як очікується, завдадуть великої, довготривалої і серйозної шкоди природному

⁸ Second report on the protection of the environment in relation to armed conflicts, Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur, International Law Commission, Sixty-seventh session, Geneva, 4 May-5 June and 6 July- 7 August 2015, A/CN.4/685. – P. 49, 52, 53.

⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199/print1478683605283733.

середовищу. Ці статті відрізняються тим, що, по-перше, ст. 35 забороняє навмисне застосування методів і засобів воєнних дій, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу (ця стаття поміщена до Частини III ДП I, яка врегульовує методи та засоби ведення війни і містить чіткі заборони певних методів та засобів), тоді як ст. 55 покладає на держави обов'язок виявляти турботу з метою охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів (ця стаття поміщена до Частини IV, яка врегульовує статус цивільного населення та цивільних об'єктів, та є, передусім, виявом «зобов'язання турботи»), по-друге, ст. 35 націлена на охорону окремого об'єкта – навколишнього середовища – з огляду на його значимість і власну цінність, а ст. 55 націлена на охорону навколишнього середовища настільки, наскільки це необхідно для охорони і захисту жертв війни – цивільного населення.

Для притягнення до відповідальності за порушення вимог ДП I щодо захисту навколишнього середовища необхідне виконання всіх трьох умов одночасно: шкода має бути і великою, і довготривалою, і серйозною. Але зміст понять «велика, довготривала і серйозна шкода» в ДП I не визначено. З підготовчих документів ДП I, які використовуються з метою його тлумачення, та доктринальних думок стає очевидним, що шкода для цілей ДП I вважається великою, якщо охоплює територію близько 20 тис. квадратних кілометрів; довготривалою – якщо триває кілька десятиліть¹⁰; серйозною – якщо при цьому завдається також шкода здоров'ю або виживанню населення¹¹.

Спірною є думка про те, що шкода, заподіяна на полях битв війною із застосуванням звичайної зброї, не підпадає під дію п. 3 ст. 35 або ст. 55 ДП I: неможливість їх подальшого використання обумовлюється небезпекою, пов'язаною з вибухонебезпечними наслідками війни¹².

Ерік Давід зазначає, що вузьке тлумачення п. 3 ст. 35 і ст. 55, яке переважало у 1977 р., може сьогодні варто було б розглядати як застаріле, особливо враховуючи той факт, що поняття «велика, довготривала і серйозна шкода» в тому вигляді, в якому воно тлумачилося під час підготовчих робіт, юридично не визначене в самому Протоколі, через що характер останнього залишається відносним, схильним до змін і еволюції залежно від оцінки кваліфікуючим органом¹³.

Якщо наслідки нападу не підпадають під визначення «велика, довготривала і серйозна шкода», це не означає, що він є правомірним, оскільки може порушувати інші принципи МГП (пропорційності, розрізнення, гуманності, воєнної необхідності)¹⁴.

Інші норми ДП I спрямовані на охорону навколишнього середовища лише опосередковано, в основному шляхом охорони цивільного населення та цивільної власності від наслідків війни.

Згідно з п. 1 ст. 51 цивільне населення й окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями. З метою здійснення цього захисту, на доповнення до інших застосовуваних норм міжнародного права, за всіх обставин слід дотримуватись таких норм. Пункт 4 ст. 51 забороняє напади невибіркового характеру. До них, зокрема, належать: а) напади, не спрямовані на конкретні військові об'єкти; б) напади, під час яких застосо-

¹⁰ Ерік Давід зазначає, що тривалість «довготривалої» шкоди, як вона розуміється в Протоколі, вимірюється роками і навіть десятиліттями. Див.: Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанный на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2011. – С. 340.

¹¹ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict / Humanitarian debate: Law, policy, action. Environment // International Review of the Red Cross. – September 2010. – Vol. 92, No. 879. – P. 623–624.

¹² Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. – С. 340.

¹³ Давид Э. Указ. работа. – С. 342.

¹⁴ Cohan J. A. Modes of warfare and evolving standards of environmental protection under the International Law of War // Florida Journal of International Law. – 2002–2003. – Vol. 15. – P. 503.

вуються методи або засоби ведення воєнних дій, які не можуть бути спрямовані на конкретні військові об'єкти; або с) напади, під час яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як це вимагається згідно з ДП І; і які, таким чином, у кожному такому випадку вражають військові об'єкти й цивільних осіб або цивільні об'єкти, не розрізняючи їх.

Стаття 52 надає загальний захист цивільним об'єктам, до яких можна зарахувати і окремі компоненти чи об'єкти навколишнього природного середовища. Так, згідно з п. 1 ст. 52, «Цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій. Цивільними об'єктами є всі ті об'єкти, які не є військовими об'єктами...». Напади повинні суворо обмежуватися військовими об'єктами (п. 2 ст. 52). До військових об'єктів належать об'єкти, які через свій характер, розміщення, призначення або використання роблять ефективний внесок у воєнні дії і повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за існуючих у даний момент обставин надає явну воєнну перевагу (п. 3 ст. 52).

Стаття 54 забороняє напад на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення (у тому числі на сільськогосподарські райони, посіви, худобу, споруди з постачання питної води та її запаси, іригаційні споруди) (п. 2 ст. 54). Для деяких ситуацій ст. 54 не забороняє політику «випаленої землі» за умови, що воююча держава проводить її на власній території тою мірою, якою вона її контролює. Однак політика «випаленої землі» не має, хоча це і не сформульовано явно, заподіювати «велику, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу», яке слід розглядати як елемент загальної спадщини людства¹⁵.

Стаття 56 передбачає особливий захист установок і споруд, які містять небезпечні сили (греблі, дамби і атомні електростанції) навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами, якщо напад супротивника може викликати вивільнення небезпечних сил і тяжкі втрати серед цивільного населення. Міжнародний Комітет Червоного Хреста висловив свою позицію, згідно з якою ця стаття поширюється також на нафтопереробні заводи та хімічні підприємства¹⁶.

Стаття 57 зобов'язує сторони міжнародного збройного конфлікту під час нападів вдаватися до запобіжних заходів з метою захисту цивільних об'єктів, а стаття 58 – до запобіжних заходів стосовно наслідків нападів. Статті 59 та 60 надають особливий захист необоронюваним та демілітаризованим зонам. Свого часу Міжнародний союз охорони природи закликав до ухвалення Конвенції про заборону воєнних дій в охоронюваних зонах, проект якої було розроблено після війни у Перській затоці 1990–1991 рр. У разі її схвалення саме РБ ООН мала б відповідні повноваження із визначення таких охоронюваних природних зон¹⁷. Крім того, під час розробки ДП І була висунута пропозиція включити в нього норму про спеціальний захист районів особливого екологічного значення, однак вона так і не була реалізована¹⁸.

До серйозних порушень Женевських конвенцій та ДП І за змістом його ст. 85 заподіяння шкоди навколишньому середовищу не включено. Але відповідно до ст. 91 сторона, що перебуває у конфлікті і порушує положення Женевських конвенцій або ДП І, повинна відшкодувати завдані збитки, якщо для цього є підстави.

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. містить норми про заборону знищувати окупаючою державою рухомого та нерухомого майна (ст. 53), що

¹⁵ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. – С. 339.

¹⁶ Second report on the protection of the environment in relation to armed conflicts ... P. 54.

¹⁷ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law / Eds. David Jensen and Silja Halle. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2009. – P. 20.

¹⁸ Second report on the protection of the environment in relation to armed conflicts ... P. 69.

може бути використано для притягнення такої держави до відповідальності за знищення природних об'єктів.

Відповідно до ст. 55 *Положення про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р.* держава, яка окупувала область, повинна визнавати за собою лише право управління і користування стосовно громадських будинків, нерухомості, лісів, сільськогосподарських угідь, що містяться в ній. Вона зобов'язана зберігати основну цінність цих видів власності і керувати ними згідно з правилами користування.

Таким чином, сучасне МГП врегульовує обов'язки окупуючої сторони, в тому числі стосовно збереження природних та культурних об'єктів.

Другий договір, який застосовується не лише у випадку збройного конфлікту у контексті Женевських конвенцій, але й у разі відсутності такого конфлікту, – це *Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. (Конвенція ЕНМОД)*. Держави-учасниці Конвенції зобов'язались не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довготривалі або серйозні наслідки, як способи руйнування, завдання збитків або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці (п. 1 ст. 1). За змістом тексту ст. 1, використання засобів впливу на природне середовище забороняється за наявності трьох умов одночасно, а саме, якщо таке використання: є ворожим; призводить до руйнувань, завдання збитків або заподіяння шкоди іншій державі-учасниці; має широкі, довготривалі або серйозні наслідки. Остання вимога, у свою чергу, не є кумулятивною, на відміну від ДП I, тобто для притягнення до відповідальності достатньо наявності лише одного з перелічених наслідків (або широких, або довготривалих, або серйозних). Слід відзначити, що різниця між ДП I та Конвенцією ЕНМОД у формулюванні відповідних положень була не випадковою, а свідомо закладеною під час розробки обох документів¹⁹. Крім того, якщо стаття 35(3) Протоколу має на меті захист довкілля *per se*, то Конвенція ЕНМОД забороняє використовувати довкілля як зброю²⁰.

Загалом методи захисту навколишнього середовища за Конвенцією «сильніші» від методів захисту за ДП I. У пояснювальних документах до Конвенції уточнюються умови, які стосуються широких, довготривалих та серйозних наслідків, які згадуються у ст. 1. Так, наслідки вважаються: 1) *широкими*, коли вони охоплюють простір площею в кількості квадратних кілометрів; 2) *довготривалими*, коли вони тривають протягом кількох місяців або однієї пори року (нагадаємо, що у підготовчих документах до ДП I вказано період у кілька десятиліть); 3) *серйозними*, коли вони призводять до серйозних або відчутних порушень чи завдають серйозної або відчутної шкоди здоров'ю людини, природним та економічними ресурсами, іншим багатствам²¹.

При цьому термін «засоби впливу на природне середовище», який використовується у Конвенції ЕНМОД, стосується будь-яких засобів для зміни – шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу та атмосферу, або космічного простору (ст. 2 Конвенції)²². Перелік явищ, які можуть бути результатом

¹⁹ Bothe M., Bruch C., Diamond J. and Jensen D. International law protecting the environment during armed conflict: gaps and opportunities / Humanitarian debate: Law, policy, action. Environment // International Review of the Red Cross. – September 2010. – Vol. 92, No. 879. – P. 572.

²⁰ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law ... P. 12.

²¹ Official commentary on the 1977 Additional Protocol I, Article 35 / International Committee of the Red Cross. – Mode of access: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/COM/470-750044?OpenDocument>.

²² Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_258.

застосування засобів впливу на природне середовище, подається в пояснювальних документах до Конвенції. Це – землетруси, цунамі, порушення екологічної рівноваги в тому чи іншому регіоні, зміна атмосферних умов (хмарність, опади, циклони й буревії), зміна кліматичних умов, океанічних течій, стану озонового шару та іоносфери. Таким чином, Конвенція має досить обмежений предмет регулювання. У порівнянні – ДП I забороняє вдаватися до будь-яких засобів, включаючи управління природними процесами, здатними заподіяти серйозної шкоди навколишньому середовищу²³, тобто має значно ширший предмет регулювання.

Механізм дотримання Конвенції включає такі положення. Будь-яка держава-учасниця, яка констатує, що будь-яка інша держава-учасниця діє в порушення зобов'язань, які випливають з Конвенції, може подати скаргу до Ради Безпеки ООН. На підставі такої скарги Рада Безпеки має право ініціювати розслідування (п. 3 і 4 ст. 5). Крім цього, передбачено створення Консультативного комітету експертів з функцією проведення фактичного розслідування обставин кожної справи. Зазначимо, однак, що на практиці ці положення ніколи не застосовувались.

Положення Конвенції застосовуються і в тому разі, коли збройний конфлікт як такий відсутній. При цьому винною буде вважатися як нападаюча сторона, яка застосувала заборонену технологію, так і сторона, що захищалася, яка також застосувала таку технологію. Конвенція не забороняє використання засобів впливу на навколишнє середовище для мирних цілей (наприклад, з метою боротьби зі зміною клімату або з руйнуванням озонового шару).

Після війни у Перській затоці за клопотанням Йорданії Генеральна Асамблея ООН включила до порядку денного для розгляду на 56-й сесії питання «Захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту». Йорданія, як одна з найбільш постраждалих держав, стверджувала, що Конвенція 1977 р. виявилася неадекватною для розв'язання подібних проблем і що Генеральна Асамблея ООН повинна розглянути питання про прийняття нової конвенції. Однак Шостий комітет постановив, що розробляти новий документ немає сенсу і що зусилля держав повинні спрямовуватися на імплементацію вже існуючих домовленостей. У результаті Генеральна Асамблея ООН обмежилася ухваленням у 1992 р. резолюції 47/37, в якій підтвердила висновки Комітету з цього питання²⁴.

Щодо **Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру**, від 8 червня 1977 р. (ДП II), то він не містить спеціальних норм, спрямованих безпосередньо на охорону навколишнього середовища. Стаття 14 присвячена захисту об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення (у тому числі на сільськогосподарські райони, посіви, худобу, споруди з постачання питної води та її запаси, іригаційні споруди). Стаття 15 передбачає особливий захист установок і споруд, які містять небезпечні сили (греблі, дамби і атомні електростанції). Таким чином, ці норми можуть непрямо надавати захист об'єктам навколишнього середовища під час збройного конфлікту міжнародного характеру.

Протокол III про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження чи мають не вибіркову дію 1980 р. забороняє перетворювати ліси або інші види рослинного покриву на об'єкт нападу із застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити,

²³ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. – С. 340.

²⁴ Morris V. Protection of the environment in wartime: the United Nations General Assembly considers the need for a new convention // The International Lawyer. – 1993. – Vol. 27. – P. 775–782.

сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли самі є військовими об'єктами. Зазначені норми розповсюджують сферу своєї дії також на збройний конфлікт неміжнародного характеру в силу внесеної у 2001 р. зміни до статті 1 Конвенції.

Серед інших договорів – джерел МГП, які присвячені захисту довкілля, зокрема під час чи після збройного конфлікту, виділимо такі: *Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинної зброї та про їх знищення* (1972 р.) – стаття 2; *Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення* (1993 р.) – статті 4, 5 та 7; *Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення* (1997 р.) – статті 5(4)(с) та 7(1)(f); *Конвенція щодо касетних боєприпасів* (2008 р.) – статті 3(2), 4(2)(с), 4(6)(h), 7(1)(е) та (f).

У дослідженні, спеціально підготовленому Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) на тему охорони довкілля під час збройного конфлікту, йдеться про *основні хиби і прогалини у застосуванні відповідних норм МГП*. Так, відзначається, що:

- статті 35 і 55 ДП І не забезпечують ефективну охорону навколишнього середовища під час збройного конфлікту через вузький і неточний пороговий рівень, який вимагається для доведення заподіяння шкоди;

- положення МГП, які регулюють засоби і методи воєнних дій або передбачають захист цивільної власності чи об'єктів, забезпечують лише непряму охорону навколишнього середовища, до того ж ці положення майже ніколи не застосовувались з означеною метою;

- більшість положень МГП призначені для охорони довкілля в умовах міжнародного збройного конфлікту і не обов'язково застосовуються в умовах збройного конфлікту неміжнародного характеру;

- через недостатність судової практики з означеного питання спостерігається *брак правозастосовної діяльності в цій сфері*;

- не існує постійного міжнародного механізму для моніторингу правопорушень та забезпечення належної компенсації за екологічну шкоду, завдану під час збройних конфліктів;

- звичаєві принципи розрізнення, необхідності та пропорційності є недостатньо ефективними засобами забезпечення охорони довкілля в умовах збройного конфлікту²⁵.

У 1994 р. МКЧХ склав «Керівні принципи для військових статутів та інструкцій про охорону навколишнього середовища в період збройних конфліктів»²⁶. Генеральна Асамблея ООН закликала держави поширювати ці керівні принципи і включати їх в інструкції для збройних сил. Оригінальність цих принципів полягає в тому, що в них увійшли не тільки чинні норми, спеціально призначені для охорони природного середовища у разі збройного конфлікту, але й положення більш загального характеру (застереження Мартенса, заборона невинуватих руйнувань, обов'язок щодо поширення знань тощо), які також можуть бути застосовані до навколишнього середовища²⁷.

Виникнення *міжнародної відповідальності* відповідно до норм міжнародного кримінального права можливе як щодо держави загалом, так і щодо державних посадових осіб. Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, серед яких ст. 8.2.b.iv Римського статуту 1998 р. виділяє «умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад буде причиною... шкоди цивільним об'єктам або великої, довготривалої і серйозної шкоди навколишньому природному се-

²⁵ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international / Eds. David Jensen and Silja Halle. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2009. – 80 p.

²⁶ Руководящие принципы для военных уставов и инструкций об охране окружающей среды в периоды вооруженных конфликтов [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/events/environmentconflictday/guidelines.pdf>.

²⁷ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. – С. 343.

редовищу, яка буде явно не співрозмірною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою». На додаток до необхідності дотримання кумулятивного стандарту склад злочину передбачає доведення, по-перше, умислу щодо вчинення нападу, по-друге, знання про те, що такий напад буде причиною значної екологічної шкоди, по-третє, що шкода буде явно не співрозмірною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою²⁸. До кумулятивного стандарту додається вимога про здійснення тесту на пропорційність та військову необхідність. Стаття 8 кваліфікує «злочини проти довкілля» як воєнні злочини в секції (b) замість секції (a), яка, своєю чергою, визначає серйозні порушення норм Женевських конвенцій. До того ж, положення цієї статті стосується виключно міжнародних збройних конфліктів. Однак злочини проти довкілля можуть складати матеріальний елемент інших злочинів, таких як геноцид, злочини проти людяності, інші воєнні злочини. У *рішенні Прокурор проти Омара Аль-Башира 2009 р.* Міжнародний кримінальний суд не заперечував зв'язку між деградацією довкілля та злочином геноциду²⁹.

Існуючі норми основних договорів, що присвячені питанням відповідальності за екологічну шкоду, спричинену збройним конфліктом (ДП I, Конвенція ЕНМОД та Римський статут), були розроблені за логікою міжнародного гуманітарного права і аж ніяк – міжнародного права навколишнього середовища. Це виявляється, по-перше, у предметі їх регулювання: «вороже використання засобів впливу» у Конвенції ЕНМОД, «методи та засоби ведення воєнних дій» у ДП I, «напад» у Римському статуті³⁰. А по-друге, у переважаючій доктринальній думці про те, що норми МГП є нормами *lex specialis* по відношенню до норм міжнародного права навколишнього середовища. Однак рекомендаційні норми міжнародного права навколишнього середовища також містять положення, що забороняють заподіяння шкоди довкіллю. *Всесвітня хартія природи*, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 28 жовтня 1982 р., проголошує: «5. Природу необхідно захищати від розграбування в результаті війни чи інших воєнних дій. [...] 20. Слід утримуватися від воєнних дій, що завдають шкоди природі».

Притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, завдану під час війни, є більш проблематичним, аніж притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, спричинену в мирний час. Виникнення міжнародної відповідальності відповідно до норм міжнародного кримінального права можливе як щодо держави загалом, так і щодо державних посадових осіб. Водночас досі жоден міжнародний трибунал або кримінальний суд не виніс рішення про притягнення до кримінальної відповідальності за суто «екологічні» злочини, вчинені під час збройного конфлікту. Єдиний в історії міжнародних відносин випадок розгляду питання про кримінальну відповідальність за злочин у сфері охорони навколишнього середовища – *справа австрійського генерала Л. Рендуліка*, розглянута Нюрнберзьким військовим трибуналом після завершення Другої світової війни. Самого генерала Трибунал виправдав за використання тактики «випаленої землі» в Норвегії, пославшись на принцип воєнної необхідності³¹.

Під час *воєнної операції в Косово у 1999 р.* НАТО завдавали бомбових ударів по хімічних та нафтопереробних заводах, внаслідок чого води Дунаю, флора і фауна, ґрунт і повітря на цій території були заражені нафтою і токсичними хімічними речовинами. Забруднення мало транскордон-

²⁸ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict ... P. 626, 633.

²⁹ Prosecutor v. Omar Al-Bashir, ICC-02/05-01/09-3, Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al-Bashir, 4 March 2009. – Mode of access: <http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc639096.pdf>.

³⁰ Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict... P. 620.

³¹ Orellana M.A. Criminal punishment for environmental damage: Individual and state responsibility at a crossroad // Georgetown International Environmental Law Review. – Summer 2005. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684851.

ний характер, оскільки торкнулося навколишнього середовища Греції, Албанії, Македонії. У квітні 1999 р. Федеративна Республіка Югославія подала позов до Міжнародного Суду ООН проти 10 держав, які були залучені до операції під егідою НАТО, у якому стверджувала, що ці держави порушили своїми діями з бомбування нафтоочисних та хімічних заводів зобов'язання з МГП щодо неспричинення значної екологічної шкоди, а також що використовуючи зброю з вмістом збідненого урану ці держави порушили зобов'язання щодо незастосування забороненої зброї та неспричинення довготривалої шкоди здоров'ю населення та екологічної шкоди. Міжнародний Суд ООН не розглянув ці позови з низки причин. ООН із представників ЮНЕП, Центру ООН з народонаселення, а також держав-членів ЄС та міжнародних неурядових організацій створила спеціальну групу експертів, яка підготувала підсумкову доповідь про оцінку наслідків війни в колишній Югославії для навколишнього середовища. Група дійшла висновку, що хоча наслідки є вкрай негативними, однак конфлікт у Косово не спричинив екологічної катастрофи в Балканському регіоні³². У доповіді зазначалося, що екологічні наслідки воєнних дій були спровоковані «хронічними джерелами забруднення», а не бомбовими ударами³³.

Безуспішними виявилися спроби притягти НАТО до відповідальності за порушення норм МГП, якими встановлений захист навколишнього середовища під час збройного конфлікту, і перед Міжнародним трибуналом по колишній Югославії. Комітет, спеціально створений для перевірки правомірності бомбардування Югославії, зазначив: довести те, що кумулятивного стандарту ДП I досягнуто, – досить складне завдання³⁴. У підсумковій доповіді Комітету зазначалось, однак, важливе положення про те, що стаття 55 ДП I може відображати звичаєве міжнародне право³⁵, тобто також застосовуватись до держав, які не є сторонами ДП I. Разом із тим, Комітет зробив висновок, що дії Альянсу не досягли порогового рівня, визначеного ДП I³⁶. Проаналізувавши застосування звичаєвих принципів воєнної необхідності та пропорційності, Комітет дійшов висновку, що потреби розпочинати розслідування стосовно екологічної шкоди, спричиненої внаслідок цього збройного конфлікту, немає. Такий само висновок Комітет зробив щодо шкоди для довкілля в результаті застосування НАТО снарядів із вмістом збідненого урану.

У рішенні в *справі про збройну діяльність на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди) 2005 р.* Міжнародний Суд ООН визнав, що Уганда порушила свої зобов'язання за міжнародним правом відносно актів мародерства, пограбування та експлуатації природних ресурсів Конго, вчинених членами її збройних сил, а також порушила свої зобов'язання як окупаюча держава в районі Ітурі, оскільки не змогла запобігти таким актам пограбування та експлуатації природних ресурсів Конго³⁷.

Єдиний випадок реалізації відповідальності держави за нанесену екологічну шкоду під час війни – це випадок з Іраком, який на підставі *резолюції Ради Безпеки ООН № 687 (1991 р.)* був визнаний відповідальним за шкоду в результаті вторгнення в Кувейт. Відповідно до п. 16 цієї резо-

³² Bostian I.L. The environmental consequences of the Kosovo conflict and the NATO bombing of Serbia // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 1999. – Vol. 11. – P. 230–240.

³³ Копылов М.Н. Природозащитные аспекты деятельности МККК // Международное право - International law. – М., 2006. – №2. – С. 184-203.

³⁴ Kiss A., Shelton D. International environmental law. – Nairobi: UNEP, 2004. – P. 417.

³⁵ Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia, 13 June 2000. – Mode of access: <http://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutor-committee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal>. – Para. 15.

³⁶ Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO ...Para. 17.

³⁷ Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment of the International Court of Justice of 19 December 2005 // I. C. J. Reports. – 2005. – P. 168.

люції Ірак несе відповідальність за міжнародним правом за будь-які прямі втрати, шкоду, включаючи шкоду довкіллю і виснаження природних ресурсів³⁸. Це підтверджує, з одного боку, звичайний характер норм ДП І, які покликані забезпечити захист природного середовища, і, з іншого – застосовність у воєнний час інших документів про захист природного середовища, учасником яких був Ірак. Великий, тривалий і серйозний характер шкоди навколишньому середовищу, завданий Кувейту, був опосередковано визнаний Генеральною Асамблеєю ООН, яка у преамбулі до своєї **резолюції 46/216, прийнятої 20 грудня 1991 р. (135-0-1) «Міжнародне співробітництво у справі пом'якшення екологічних наслідків ситуації у відносинах між Іраком і Кувейтом для Кувейту та інших країн регіону»** зазначає про «катастрофічний стан» в «Кувейті та сусідніх районах», про «загрозу здоров'ю... населення регіону» та «наслідки» цієї катастрофічної ситуації «для тваринництва, сільського господарства і рибальства, а також для живої природи»³⁹.

Показовою в аспекті зазначеної тематики є **практика Комісії ООН з компенсації**, що була заснована відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 687 (1991р.). Комісія – типовий міжнародний квазісудовий орган з адміністративними функціями. Питання відповідальності Іраку було вирішене у зазначеній резолюції, тому діяльність Комісії обмежувалась перевіркою скарг й оцінюванням сум компенсації за збитки й шкоду постраждалим.

Комісія розглянула шість категорій скарг, серед яких категорія F4 – скарги з приводу шкоди довкіллю були поділені на дві підкатегорії: 1) *скарги з приводу шкоди навколишньому середовищу і виснаження природних ресурсів* у районі Перської затоки, включаючи шкоду, завдану пожежами на установках з видобутку нафти і викидом нафти в море; 2) *скарги з приводу компенсації за шкоду, якої зазнали іноземні держави за межами району Перської затоки* при наданні ними допомоги державам, що зазнали прямої екологічної шкоди у результаті вторгнення. У своєму рішенні № 7 Рада керуючих Комісії пояснила, що під «шкодою навколишньому середовищу» і «виснаженням природних ресурсів» маються на увазі витрати і втрати, пов'язані із запобіганням екологічної шкоди, заходами щодо відновлення й очищення навколишнього середовища, моніторингом і оцінкою екологічної шкоди, моніторингом громадського здоров'я та виснаженням природних ресурсів⁴⁰. Комісія надала Раді п'ять доповідей за всіма скаргами категорії F4, де визначила деякі принципи, якими вона керувалася, приймаючи рішення про суму компенсації. Наприклад, було визначено, що термін «шкода навколишньому середовищу», як він зазначений у резолюції Ради Безпеки ООН № 687 не обмежується діяльністю, визначеною в рішенні № 7 Ради керуючих Комісії; Ірак не звільняється від відповідальності за шкоду і втрати, завдані в результаті вторгнення, лише на тій підставі, що інші фактори сприяли такій шкоді й втратам⁴¹; розмір шкоди визначається в кожному конкретному випадку і не залежить від такого критерію, як «значна» або «істотна»; розмір компенсації залежить від того, наскільки виправдано та ефективно постраждалі особи вжили заходів щодо запобігання і зменшення шкоди довкіллю⁴²; шкода навколишньому середовищу підлягає компен-

³⁸ Resolution 687 (1991) adopted by the Security Council at its 2981st meeting, on 3 April 1991. – Mode of access: <http://www.un.org/Depts/unmovic/documents/687.pdf>.

³⁹ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. – С. 344.

⁴⁰ Decision taken by the Governing Council of the United Nations Compensation Commission during its third session, at the 18th meeting, held on 28 November 1991, as revised at the 24th meeting held on 16 March 1992. Criteria for additional Categories of Claims. UN Compensation Commission Governing Council, Fifth Session, Geneva, 16–20 March 1992. S/AC.26/1991/7/Rev.1, 17 March 1992.

⁴¹ Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the second installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council. S/AC.26/2002/26, 3 October 2002. – P. 9–10.

⁴² Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the third installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council. S/AC.26/2003/31, 18 December 2003. – P. 12.

сації, якщо вона стала прямим результатом вторгнення та окупації Іраком Кувейту, незалежно від того, завдано її природним ресурсам з комерційною вартістю чи ні (тобто чиста екологічна шкода) і незалежно від того, чи була вона тимчасовою або постійною⁴³. На сьогодні Комісія завершила розгляд усіх скарг (із 168 скарг задоволено 109) категорії F4: із заявлених у сукупності 84 млрд дол. компенсації Комісія присудила для виплати лише 5 млрд дол. зі спеціально створеного Фонду.

Програма ООН з навколишнього середовища здійснила понад 20 постконфліктних оцінок, починаючи з 1999 р., в яких було визначено наслідки війн для довкілля різних держав. Крім того, міжнародні дослідження шкоди довкіллю від воєнних конфліктів були свого часу здійснені Регіональним центром довкілля Центральної та Східної Європи, Світовим банком тощо⁴⁴. Звіти цих міжнародних організацій можуть виявитись доволі корисними для здійснення оцінки екологічних наслідків інших збройних конфліктів, які можуть відбутися у майбутньому.

Проаналізувавши міжнародну договірну та судову практику, можемо зробити певні висновки. *Питання охорони довкілля під час збройного конфлікту практично не врегульоване у міжнародному праві навколишнього середовища. Сучасне міжнародне гуманітарне та кримінальне право не надають належного захисту довкіллю у період збройного конфлікту через встановлення високого порогового рівня, невизначеність критеріїв застосування відповідних норм; захист довкілля як цивільного об'єкта є також не ефективним через можливість перетворення його на воєнну ціль, а застосування норм щодо побічної шкоди, завданої довкіллю внаслідок воєнних дій, породжує проблеми із застосуванням принципу пропорційності. У більшості випадків екологічна шкода завдавалась під час збройного конфлікту державами, що не були зв'язані нормами Протоколу I чи Конвенції ЕНМОД. Однак це не означає, що за шкоду, спричинену довкіллю в результаті збройного конфлікту, в жодному разі не наступатиме відповідальність. Існують різні способи притягнення держави-порушниці до міжнародно-правової відповідальності (за завдану під час війни шкоду природному навколишньому середовищу, культурним об'єктам, а також заподіяну шкоду природним ресурсам як окупуючої сторони), а винних фізичних осіб – до кримінальної відповідальності згідно з міжнародним правом. До того ж, практика держав може свідчити про набуття зазначеними нормами статусу звичаєвих.*

⁴³ Report and recommendations made by the Panel of Commissioners concerning the fifth installment of "F4" claims. UN Compensation Commission Governing Council. S/AC.26/2005/10, 30 June 2005. – P. 19.

⁴⁴ Воєнні дії на сході України – цивілізаційні виклики людству. – Львів: ЕПЛ, 2015. – С. 112.

2. Збройний конфлікт і стан захисту навколишнього природного середовища на сході України

Агресія РФ проти України, що мала наслідком окупацію та анексію Криму, а також збройний конфлікт на сході України спричинили значну екологічну шкоду.

У Донецькій та Луганській областях України у ході збройного конфлікту сталося значне забруднення довкілля хімічними токсичними речовинами, уламками металів і важкими металами внаслідок артилерійських обстрілів та застосування вибухівки; утворилися численні воронки, що понівечили землю й знищили природні заповідні території, відбулося затоплення шахт, будівництво оборонних споруд, копанок, пошкодження каналізаційних і водогінних мереж. Ризики, пов'язані з пошкодженням комунікацій, підприємств та інших об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку, мають особливе значення, адже в умовах відсутності контролю й можливостей ліквідації негативних наслідків ці явища потенційно збільшують масштаби негативного впливу⁴⁵. У результаті руйнування очисних споруд погіршився екологічний стан водних об'єктів. Мінна небезпека призвела до обмеження або втрати можливості природокористування на значних територіях. Чимало об'єктів природно-заповідного фонду, розташованих у зоні бойових дій, зазнали значної шкоди.

Унаслідок обстрілів терористичними угрупованнями так званих «ЛНР» та «ДНР», а також регулярними військами РФ, мали місце пожежі на небезпечних хімічних підприємствах, що призвело до хімічного забруднення навколишнього середовища. Широкомасштабного характеру в результаті бойових дій набули лісові пожежі, в результаті яких постраждали тисячі гектарів лісових масивів, включаючи об'єкти природно-заповідного фонду (наприклад, регіональний ландшафтний парк «Донецький кряж»).

Агресія РФ призвела до потрапляння у довкілля шкідливих і небезпечних речовин, знищення родючого шару ґрунту, рослинного покриву, об'єктів дикої фауни, в тому числі занесених до Червоної книги України. Бойові дії велися, зокрема, у межах Луганського (три відділення) та Українського степового (два відділення) природних заповідників, національних парків «Меотида» і «Святі гори», регіонального ландшафтного парку «Донецький кряж». Пожежі пошкодили ділянки заказників «Нагольчанський», «Волнухинський», «Білоріченський», «Білогорівський», «Піщаний» на Луганщині. При цьому найбільше постраждали степові заповідники⁴⁶.

Однак навіть попри надзвичайну значущість інформація про такі факти, на жаль, нечасто фігурувала у повідомленнях із зони АТО. Почасти це пов'язано з тим, що більшу увагу привертала дані щодо обстрілів, загибелі та поранень людей, катувань полонених, а почасти через те, що питаннями збереження довкілля опікувалося переважно вузьке коло фахівців. Так, екологи міжнародної благодійної організації «Екологія – Право – Людина» у 2015 р. виконали дослідження впливу воєнних дій на довкілля⁴⁷, а Всеукраїнська екологічна ліга виступила співорганізатором проведеної у вересні 2015 р. конференції «Перспективи відновлення Сходу України на засадах збалансованого розвитку»⁴⁸. У відкритих джерелах (повідомлення та публічні звіти державних органів, громадських організацій, публікації у ЗМІ, Інтернеті, соціальних мережах, звітах, доповідях, наукових

⁴⁵ Воєнні дії на сході України – цивілізаційні виклики людству. – Львів: ЕПЛ, 2015. С. 7.

⁴⁶ Балуєк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів // Адміністративне право і процес. – 2015. – № 2 (12). – С. 142–158. – Режим доступу: <http://aplaw.knu.ua/index.php/holovna/item/462-natsionalni-ta-mizhnarodno-pravovi-problemy-regulivannya-ohorony-dovkillya>.

⁴⁷ Довкілля та війна [Електрон. ресурс] – Режим доступу : <http://epl.org.ua/ecology/dovkillia-ta-viina>.

⁴⁸ Перспективи відновлення Сходу України на засадах збалансованого розвитку // Екологічний вісник. – 2015. – № 5. – С. 2–3.

статтях тощо) йшлося про різні види шкоди, завданої довкіллю збройним конфліктом. Розглянемо такі види детальніше.

2.1. Використання об'єктів природи як військових об'єктів

Відділення «Крейдяна флора» стало першою ділянкою Українського степового природного заповідника НАН України (УСПЗ), яка сильно постраждала від бойових дій на початку війни в Донбасі. У середині березня 2014 р. на дорозі Красний Лиман – Сіверськ – Артемівськ у півтора кілометрах від межі степової частини заповідника було встановлено блокпост «ДНР», саму заповідну ділянку зайняли озброєні люди. Служба охорони відділення в умовах загрози життю і здоров'ю співробітників у період бойових дій не могла в повному обсязі виконувати тут свої функції з підтримки заповідного режиму. На території відділення було вирито окопи, обладнано вогневі точки під стрілецьку зброю та міномети, місцевість заміновано. У червні-липні того ж року на території відділення і навколо нього йшли активні бойові дії. 3 липня 2014 р. заповідник повернули під контроль України, українські військові повністю залишили його територію⁴⁹.

Сайт міста Маріуполя «0629.com.ua» 8 травня 2015 р. навів матеріал «КП» в Росії, у якому розповідається про морський спецназ «Тайфун», що входить до складу Азовської флотилії «ДНР». На фото, що ілюструють цей матеріал, видно, що тренування цього підрозділу бойовиків проходять на території Кривої коси. Тут розташована частина заповідника «Меотида», де гніздяться великі колонії морських птахів⁵⁰.

19 квітня 2015 р. інтернет-газета «UkrMedia» повідомила, що на території природно-заповідного об'єкта загальнозоологічного заказника «Іллірійський», що в Лутугінському районі Луганської області, виявлено польовий табір підконтрольних Росії незаконних збройних формувань з величезною кількістю техніки. Швидше за все, це тренувальний табір, на якому кадрові офіцери і солдати Росії ховаються від сторонніх очей і одночасно проводять тренування майбутніх бойовиків. На фото видно, що техніка розташована усередині огороженої території, тобто це постійне місце розташування російської військової техніки⁵¹.

⁴⁹ Яровой С. С., Лиманский С. В., Подпратов А. А. Функционирование Украинского степного природного заповедника в условиях боевых действий в Донецкой области [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://savesteppe.org/ru/archives/12375>.

⁵⁰ В Азовском море спецназ боевиков «Тайфун» тренируется на берегах «Меотиды» [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <https://www.0629.com.ua/news/820145>.

⁵¹ Під Луганськом розкинувся польовий табір російської гібридної армії [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <https://ukr.media/ukrain/233945/>.

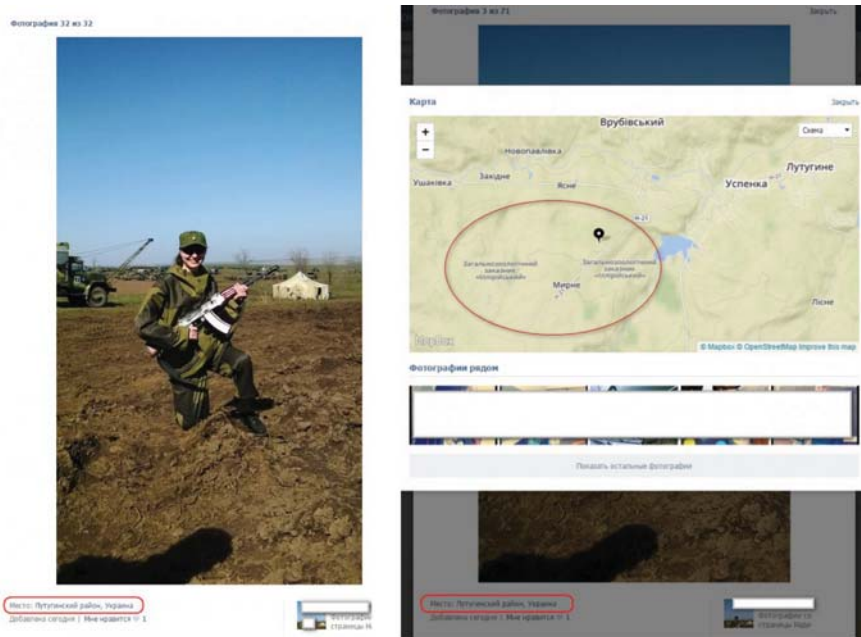

Фото з: <https://www.0629.com.ua/news/820145>

2.2. Пошкодження водогонів та очисних споруд

Компанія «Вода Донбасу» повідомила, що в ніч на 11 червня 2015 р. у результаті потужного артобстрілу Горлівки був пошкоджений єдиний працюючий трубопровід каналу Сіверський Донець – Донбас. «Снаряди потрапили на територію Горлівської фільтрувальної станції №2, внаслідок чого станція повністю знеструмлена – була пошкоджена лінія електропередачі та розподільчий пристрій. Без води Горлівка і Дзержинськ», йдеться у повідомленні. Через аварію під загрозою зупинка Донецької, Великоанадольської і Червоноармійської фільтрувальних станцій, від яких здійснюється водопостачання міст: Авдіївка, частково Донецьк і Ясинувата, Волноваха, Вугледар, Докучаєвськ, Добропілля, Дмитров, Селидове, Українськ, а також прилеглих селищ⁵².

5 червня 2016 р. «Донбасс SOS» повідомив про відновлення ремонтних робіт на напірному трубопроводі каналу Сіверський Донець – Донбас у районі Майорська. Дозвіл на виконання робіт на цій території від Спільного центру контролю і координації припинення вогню ремонтники отримали 1 червня. Вони вже проводилися на цій ділянці каналу влітку 2015 р., але через обмежений термін дозволу ремонт закінчити не вдалося. «До теперішнього часу не отримано дозвіл від Спільного центру контролю і координації припинення вогню на проведення робіт з відновлення водопостачання населених пунктів: Оленівка, Березове, Степове, Солодке, Тарамчук», – повідомляють волонтери⁵³.

11 серпня 2016 р. прес-служба КП «Вода Донбасу» повідомила, що через обстріли Докучаєвське управління водопровідно-каналізаційного господарства (ВУВКГ) не може відновити роботу, що може призвести до спалаху інфекційних захворювань і забруднення ґрунту. Територія каналізаційних очисних споруд підприємств розташована близько до лінії розмежування і останнім часом

⁵² Донецька область залишилася без води: Обстрілом пошкоджено канал Сіверський Донець–Донбас [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://dn.depo.ua/ukr/dn/donetska-oblast-zalishilasya-bez-vodi-obstrilom-poshkodzheno-11062015132300>.

⁵³ В пяти населенных пунктах зоны АТО на Донетчине нет воды из-за отсутствия разрешения на ремонт [Электрон. ресурс] – Режим доступа: <http://vchasnoua.com/donbass/38625-v-pyati-naseleennykh-punktakh-zony-ato-na-donetchine-net-vody-iz-za-otsutstviya-razresheniya-na-remont>.

Фото з: <http://dn.depo.ua/>

двічі піддавалася обстрілу – 9 і 11 серпня. У результаті останнього обстрілу було пошкоджено повітропровід. «На Докучаєвських очисних спорудах немає надійного бомбосховища, персонал, а це, в основному, жінки, постійно знаходиться в стресовому стані. Представники Спільного координаційного центру з контролю за припиненням вогню та ОБСЄ поінформовані про те, що трапилося», – йдеться в повідомленні⁵⁴.

У зоні АТО розташовано декілька водогінних станцій з запасом рідкого хлору. У разі потрапляння снаряда у ці будівлі і виток хімічної речовини під загрозою опиниться життя і здоров'я людей у радіусі кількох кілометрів від зони зараження. Небезпечним для мирного населення є й припинення очищення питної води. Це загрожує епідеміями, схожими на ті, що були в Середньовічній Європі⁵⁵.

2.3. Затоплення шахт

Українські національні новини 19 липня 2014 р. повідомили, що шахти «Довжанська-Капітальна» і «Червоний Партизан» (ДТЕК «Свердловськантрацит») з 14 липня 2014 р. не мають постійного електропостачання. Ситуація загрожує затопленням гірничих виробок, заявили у прес-службі ДТЕК. З 14 по 18 липня вже тричі через бойові дії відключалося електропостачання шахт «Довжанська-Капітальна» і «Червоний Партизан», що входять складу ДТЕК «Свердловськантрацит»⁵⁶.

Менш ніж за місяць після цього, 15 серпня 2014 р., голова Незалежної профспілки гірників України Михайло Волинець на брифінгу заявив, що затоплення бойовиками 7 діючих і 4 реструктуризованих шахт на Донбасі може призвести до отруєння питної води і виникнення радіоактивно забруднених вод, забруднення Азовського моря та Сіверського Дінця, що спричинить екологічну катастрофу рівня Чорнобиля. «З одного боку, якщо буде мир і економічна доцільність, можна відкачати воду, а шахти – відновити. Але якщо бойові дії затягнуться, то рівень підземних вод може об'єднатися з ґрунтовими і отруїти питну воду і все навколишнє середовище», – заявив пан Волинець. За словами голови НПГУ, прикладом такого стану справ може служити шахта управління «Донецький рудник», що знаходяться в районі Донецького аеропорту. «На даний момент шахта не працює і затоплюється. Вона знаходиться на території Донецька, де майже мільйон жителів... Поруч 7 працюючих шахт і є шахти, які не працюють. Якщо там зараз не відновити відкачування води, то ми можемо на інших шахтах отримати 7 тис. кубометрів за годину припливу. У нас буде річка забруднених вод», – зазначив Михайло Волинець. Він також повідомив, що на заводі «Стирол» стався витік різних хімічних речовин у неконтрольованій кількості, ці забруднення з'єдналися з підземними водами і шахтарі, які опинилися в зоні впливу цих забруднень, загинули на місці. «Якщо зараз неконтрольовані підземні води з'єднуються з великим об'ємом води на різних горизонтах, то це потрапить в акваторію Сіверського Дінця та в акваторію Азовського моря. Постраждає не тільки

⁵⁴ В Докучаевске прекратили работу очистные сооружения [Електрон. ресурс] – Режим доступа: <http://novosti.dn.ua/news/259887-v-dokuchaevske-prekratyly-rabotu-ochystnye-sooruzheniya>.

⁵⁵ Опасный Донбасс: война на востоке Украины грозит экологической катастрофой [Електрон. ресурс] – Режим доступа: <http://slavgorod.com.ua/news/article/2161/>.

⁵⁶ У зоні АТО дві шахти знаходяться під загрозою затоплення [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://joinfo.ua/news/view/966667_U-zoni-ATO-dvi-shahti-znahodyatsya-pid-zagrozoju.html.

Україна, але й Росія, і це буде екологічна катастрофа, проживати на такій території буде просто неможливо і це буде другий Чорнобиль», – зазначив голова НПГУ⁵⁷.

Перший заступник міністра енергетики та вугільної промисловості України Юрій Зюков 20 серпня 2014 р. заявив, що Україна у липні 2014 р. втратила 297 млн грн. за простій шахт на сході в зоні АТО. «Четвертий місяць іде війна, вибухають снаряди... Такої ситуації в галузі не було з часів Великої Вітчизняної. Не працюють від 30 до 35 шахт. Бандити спеціально стріляють по домівках мирних жителів, по об'єктах шахт, обстрілюють автобуси з гірниками. Приїжджати на роботу і працювати в таких умовах небезпечно. Тому в місцях ведення бойових дій видобуток вугілля припинений», – повідомив Зюков.

Він зазначив, що наразі є шахти, які не працюють через відсутність вибухових речовин і засобів підривання. «Вибухівку в Україні випускають два заводи – в Донецьку і Красному Лучі. Обидва – захоплені терористами. На шахтах, де використовують буропідрильний спосіб проходження виробок, вибухівка закінчилася, і взяти її поки ніде. Ще дев'ять шахт зупинено, на жаль, через затоплення: шахта імені Мельникова, шахтоуправління «Луганське» державного підприємства «Луганськвугілля», шахтоуправління «Жовтневий рудник» державного підприємства «ДВЕК» та деяких інших. Це наслідки відключення електроенергії: розбиті лінії електропередач, трансформаторні підстанції, немає можливості відкачувати воду», – пояснив заступник глави Міненерго. «У підсумку через війну ми тільки в липні втратили 297 мільйонів гривень, не добули 315 тисяч тонн вугілля до плану. А з початку травня близько 420 тисяч тонн вугілля втрачено», підкреслив Зюков.

Як повідомлялося, проросійські бойовики в Донбасі захоплюють шахти і обладнують там свої бази. Крім того, терористи крадуть з шахт вибухівку⁵⁸.

У Донецькій області через бойові дії відбувається затоплення вугільних шахт. Про це 12 вересня 2014 р. УНІАН повідомили у департаменті розвитку базових галузей промисловості Донецької облдержадміністрації і наголосили, що вода з підземних виробок не відкачується на десяти вугільних підприємствах регіону. «На сьогодні затоплені і не підлягають відновленню підприємства, які донедавна діяли – Жовтневий рудник і шахта «Моспинська» в Донецьку. Остання готувалася до закриття, однак, продовжувала вуглевидобуток. Через неможливість забезпечити безпеку співробітників в обласному центрі також не працює шахта «Трудовська», через що відбувається її затоплення. У Макіївці не відкачується вода на «Бутовській» і «Ясинівській Глибокій», у Торезі – на

Фото з: ukr.media

«Прогресі» і в шахтоуправлінні «Волинське», у Єнакієвому – на «Єнакіївській» і «Полтавській», поблизу Шахтарська – на «Іловайській». Крім того, через бойові дії поблизу шахт повністю зупинено вуглевидобуток на держпідприємствах «Макіїввугілля», «Артемвугілля», «Орджонікідзевугілля», «Шахтарськантрацит» і «Торезантрацит». На шахтах, що входять до їх складу, крім тих, які вимушено затоплюються, ведуться роботи з підтримки систем життєзабезпечення. Всього ж у Донецькій області знаходиться 98 шахт⁵⁹.

⁵⁷ Затоплення шахт на Донбасі може призвести до екологічної катастрофи – Волинець [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ua/news/129640>.

⁵⁸ Україна за місяць втратила майже 300 млн грн через простій шахт в зоні АТО [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <https://ukr.media/politics/209909/>.

⁵⁹ У Донецькій області через бойові дії відбувається затоплення шахт – ОДА Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://yearago.unian.ua/politics/983917-u-donetskiy-oblasti-cherez-boyovi-diji-vidbuvaetsya-zatoplennya-shaht-oda.html>.

У Донецькій області внаслідок бойових дій відбувається затоплення шахт. Фото з: pr.kharkov.ua

13 листопада 2014 р. у зоні проведення антитерористичної операції 6 шахт були знеструмлені і затоплювалися через дії терористів. Зокрема, не працювали шахта «Жовтневий рудник» (ДВЕК); шахтоуправління «Волинське» (Торезантрацит), шахтоуправління «Луганське» (Луганськвугілля), шахта «Полтавська» (Орджонікідзевугілля). Також, згідно з повідомленням, того ж дня терористи обстріляли ДП «Первомайськвугілля». «У результаті вибуху снаряда розбита шахта «Першотравнева». Зруйнована підстанція, знищений копер. На шахті немає енергопостачання, тому відбувається затоплення шахти», – йдеться в повідомленні прес-служби Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. На той момент у шахті знаходилося 6 осіб, вживалися заходи для евакуації людей⁶⁰.

29 листопада 2015 р. стало відомо, що на тимчасово окупованій території Луганської області бойовики самопроголошеної «ЛНР» затопили одну з місцевих шахт. Диверсія не тільки унеможливила роботу цього підприємства, а й завдала шкоди довіллю вже на підконтрольній українській владі території. Через воду, яка підступила, затоплення загрожує шахтам у містах Золотому, Тошківці, Карбоніті й Гірському. Будинки мирного населення також опинилися в небезпеці. Як пояснив директор шахти «Золоте» Ігор Новосьолов, через те, що місцева територія знаходиться в низині, вода може виходити на поверхню, крім того, існує небезпека загазованості. Слід відзначити, що необхідні для відкачування води труби були заміновані. Однак українські сапери звільнили до них

Фото з: <http://regionews.ua/>

доступ, і тепер не менше 500 шахтарів отримали роботу, а регіон – енергетичне вугілля, необхідне для місцевої електростанції⁶¹.

⁶⁰ Из-за боевиков в зоне АТО уже затопило шесть шахт [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/economics/iz-za-boevikov-v-zone-ato-uzhe-zatopilo-shest-shaht-13112014154900>.

⁶¹ Боевики затопили шахту под Луганском [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://news.wikilex.com.ua/2015/11/29/boeviki-zatopili-shaxtu-pod-luganskom/>.

Ще у 2015 р. еколог Катерина Норенко наголосила, що за приблизними підрахунками кожна п'ята шахта на території АТО була підтоплена. Найбільшою загрозою, на її думку, є повне затоплення шахт, оскільки мінерали з гірських порід потраплятимуть з шахтних вод у ґрунті, а потім – у поверхневі, через що на поверхні може утворитися токсичне високомінералізоване озеро. Порожнечі, що залишилися після видобутку вугілля, будуть заповнюватися водою, і в результаті шахта почне просідати. Однак сказати, що саме відбувається на шахтах на окупованих територіях наразі складно, оскільки вони охороняються конвоями. «Є й інша загроза – копанки. Нелегальний видобуток вугілля існував завжди, але зараз, коли немає контролю, таких випадків стало набагато більше. Копають на об'єктах заповідного фонду. Місцеві мешканці нам висилали фотографії: на території заказника вирости цілі терикони»⁶².

Фото з: <http://restoring-donbass.com/>

20 травня 2016 р. німецький експерт представив звіт учасникам Тристоронньої контактної групи про загрозу екологічній ситуації на Донбасі внаслідок можливого підтоплення шахт. Як повідомила на своїй сторінці у Фейсбук Дарка Оліфер, прес-секретар представника України в Тристоронній контактній групі экс-президента Леоніда Кучми, дослідження шахт у зоні АТО провів представник німецької вугільної компанії Berlin Relations GmbH Рольф Петрі. «Німецький експерт Рольф Петрі озвучив доповідь про стан шахт на Донбасі, – написала

Дарка Оліфер в соціальній мережі. – Нагадаю, раніше українська сторона ініціювала запрошення міжнародних екологів для оцінки ситуації на промислових підприємствах Донецької та Луганської областей. Дані цього звіту викликають побоювання через можливе підтоплення ряду шахт – така загроза може спричинити екологічне лихо по всьому Донбасу, і тому зараз йде пошук вирішення даної проблеми»⁶³.

2.4. Пошкодження ЛЕП, які постачають електроенергію до екологічно важливих об'єктів

23 травня 2015 р. під час артилерійського обстрілу на території Авдіївського коксохімічного заводу розірвалося понад 40 снарядів, сталися пожежа і витік коксового газу. Снарядами були перебиті всі чотири високовольтні лінії, що живлять підприємство, в результаті чого стався залповий викид коксового газу з великим вмістом бензолу, толуолу, нафталіну, сірководню, меркаптану, синильної кислоти та аміаку⁶⁴.

Уранці 10 грудня 2016 р. відновлено лінії електропередач на Донецькій фільтрувальній станції, яка забезпечує водою мешканців Авдіївки, Ясинуватої та прилеглих селищ. Лінії електропередач були пошкоджені 8 грудня під час обстрілу. Як повідомляє прес-центр штабу АТО, пошкодження на фільтрувальній станції вдалося відновити завдяки оперативній роботі української сторони СЦКК. «Вранці 10 грудня ДФС буде запущена в експлуатацію, йдеться в повідомленні ІА «Вчасно». –

⁶² Выжженная земля. Приведёт ли война в Донбассе к экологической катастрофе [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://focus.ua/society/332561>.

⁶³ Затопление шахт на Донбассе приведет к экологическому бедствию в регионе – эксперт [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://vchasnoua.com/donbass/37846-zatoplenie-shakht-na-donbasse-privedet-k-ekologicheskomu-bedstviyu-v-regiona-ekspert>.

⁶⁴ Аверін Д., Денісов М. Війна на сході України: бойові дії та екологічні наслідки [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://euaco.com/?environmental-consequences-fighting/ua>.

Це дозволить забезпечити водою жителів Авдіївки, Ясинуватої та прилеглих населених пунктів. Також буде відновлено роботу Авдіївського коксохімічного заводу»⁶⁵.

2.5. Пошкодження об'єктів промисловості

Як повідомляє В. Гетьман, за період збройного конфлікту на Донбасі від влучень артилерії загорілися та вибухнули кілька екологічно небезпечних виробництв, серед яких Авдіївський та Ясинівський коксохімічні заводи, Лисичанський нафтопереробний та Краматорський верстатобудівний

Донецька фільтрувальна станція. Фото : 112.ua

заводи, завод із виробництва вибухівки в Петровському на Луганщині, Луганська ТЕС, а також підприємства «Точмаш» і «Стірол». Загалом у зоні бойових дій постраждало понад 500 підприємств⁶⁶.

Уранці 18 липня 2014 р. жителі Лисичанська почули сильний вибух на території одного з найпотужніших підприємств міста – Лисичанського нафтопереробного заводу, – після чого розпочалася надзвичайно сильна пожежа, повідомляє «Преса України»⁶⁷. Загорілася ємність на 50 тис. тонн для зберігання сірки.

Фото: <http://uapress.info/ru/news/show/31599>

Пожежа на Лисичанському нафтопереробному заводі.

В опублікованій у журналі «Фокус» статті «Выжженная земля. Приведёт ли война в Донбассе к экологической катастрофе» наводилась інформація про те, що протягом зими – весни 2015 року в Донецький казенний завод хімічних виробів кілька разів потрапляли снаряди. Останній вибух стався 16 червня в результаті детонації підземних складів боєприпасів, що могло призвести до вибою радіоактивних відходів. «Неподалік від Донецького аеропорту, між селищем Піски і вугільною

⁶⁵ Восстановлена работа Донецкой фильтровальной станции [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://vchasnoua.com/donbass/47566-vosstanovlena-rabota-donetskoj-fil-troval-noj-stantsii>.

⁶⁶ Гетьман В. Війна і заповідні території [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.zapovidnyk.org/2015/01/blog-post_22.html.

⁶⁷ Террористы взорвали Лисичанский нефтеперерабатывающий завод [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://uapress.info/ru/news/show/31599>.

шахтою «Жовтнева» знаходиться сховище джерел радіоактивних випромінювань. Недавній потужний вибух міг порушити його цілісність», – повідомив глава української сторони Спільного центру з контролю і координації питань припинення вогню генерал-майор Андрій Таран під час зустрічі з представниками ОБСЄ. «Ця ситуація викликає велику стурбованість української сторони, адже існує ймовірність витоку радіоактивних елементів», – зазначив Таран⁶⁸.

Еколог Міжнародної благодійної організації «Екологія. Право. Людина» (далі – МБО «Е.П.Л») К. Норенко розповіла, що небезпеку становлять багато підприємств, оскільки Донбас є промисловим регіоном. Від вибухів або пожеж станом на літо 2015 р. постраждали Лисичанський нафтопереробний завод, донецький завод «Точмаш», Донецький військторг, Авдіївський коксохімічний завод. Великі побоювання викликав завод «Стирол», який виробляв і експортував аміачні добрива. На щастя, всі небезпечні речовини з підприємства вдалося евакуювати. У результаті вибухів шкідливі речовини викидаються в атмосферу. У ґрунт вони можуть потрапити разом з осідаючою сажею і кислотними дощами⁶⁹.

24 жовтня 2016 р. інформаційне агентство «Вчасно» повідомило про ще одну загрозу довкіллю. У селищі Новгородському поблизу Торецька Донецької області знаходиться фенольний завод, який у технологічному процесі використовує відстійники для збирання хімічних відходів. У відстійниках зберігаються небезпечні складові – феноли, фенольні сполуки, сірчана кислота, формальдегіди, нафтопродукти, смолисті речовини, нафталін і багато іншого. Попадання цих речовин у ґрунт і воду може призвести до екологічної катастрофи, наслідки якої поставлять під загрозу життя в Донецькому регіоні. Таких споруд тут три, і знаходяться вони недалеко від житлових будинків, на лінії розмежування сил АТО.

Один з шламонакопичувачів фенольного заводу в Новгородському Донецької області

Фото з :<http://vchasnoua.com/articles/45210-prodolzhenie-voennykh-dejstvij-na-donbasse-mozhet-privesti-k-ekologicheskoi-katastrofe-posledstviya-kotoroj-postavyat-pod-ugrozu-zhizn-v-regione>

У 2014 р. здійснювалися неодноразові обстріли території артилерією, мінометами, були попадання як у сам накопичувач, так і в дамбу. Унаслідок цього дамба шламонакопичувача 3-ї черги, де зберігається 510 тис. м³ небезпечних хімічних відходів, була частково пошкоджена. Однак вирішення питання щодо проведення відновлювальних робіт ускладнюється тим, що селище належить до Торецької міськради, відстійники ж знаходяться на окупованій території Ясинуватського району. Численні звернення до Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін (СЦКК) довгий час поверталися з позитивним результатом тільки від української сторони. Російські ж генерали не давали «добро», оскільки вважали, що таким чином українські військові

хочуть нібито провести роботи зі зміцнення своєї лінії оборони. Лише влітку 2016 р. довгоочікуваний дозвіл на ремонт дамби було отримано від обох сторін, однак повністю завершити роботи не вда-

⁶⁸ Выжженная земля. Приведёт ли война в Донбассе к экологической катастрофе [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://focus.ua/society/332561>.

⁶⁹ Так само.

лося. У даний в'їзд до шламонакопичувачів, як і раніше, заборонений. «У разі прориву дамби шламонакопичувача весь вміст виллється в накопичувач ЦОФа, – розповів кореспонденту ІА «Вчасно» колишній співробітник заводу Сергій Павлович. – Якщо друга дамба витримає, то добре, а в іншому випадку хімікати потечуть в балку «Залізна» і в річку Кривий Торець. Після Кривого Торця забруднена вода потрапить в річку Сіверський Донець і може дійти до моря». Ще один співрозмовник, Анатолій Георгійович, на фенольному заводі пропрацював 28 років, переконаний, що якщо вміст відстійника потрапить у річку Кривий Торець, це буде катастрофа для всієї України. Одна тисячна міліграма концентрованих відходів на літр води здатна вбити все живе⁷⁰.

2.6. Незаконний видобуток корисних копалин

Фото: <http://vchasnoua.com/donbass/34245-sbu-vyyavila-nezakonnuyu-dobychu-mela-v-zone-ato>

ІА «Вчасно» 26 лютого 2016 р. повідомило про викриття Службою безпеки України протизаконного видобутку корисних копалин у зоні АТО – у Слов'янському районі група підприємців організувала видобуток крейди, не маючи на це відповідних дозволів. Незаконний видобуток крейди вівся протягом 2015-2016 рр. При цьому організатори злочинного бізнесу щомісяця отримували близько 320 тисяч гривень доходу. Жодних податків у бюджет підприємці не платили. Проти них було порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 364 КК України (зловживання службовим становищем)⁷¹.

2.7. Шкода сільськогосподарським підприємствам та угіддям

На околицях м. Северодонецьк сільгоспугіддя були заміновані, проте у 2015 р. проведено розмінування і з 2016 р. вони знову використовуються. Проте з пасовищами ситуація зовсім інша –

Фото з : <https://goo.gl/C41H67>

у цьому районі вони і досі лишаються замінованими. Через неможливість прогодувати велику рогату худобу вона була вирізана. У інших районах ситуація дуже різниться – місцями розмінування не проведено і досі.

10 червня 2016 р. прес-служба ГВС штабу АТО поінформувала, що начальник групи координації цивільно-військового співробітництва штабу АТО взяв участь у робочій нараді в центральному офісі «The HALO Trust» в Краматорську, де вирішувалися питання розмінування сільськогосподарських земель на Донеччині. Всього планувалося розмінувати 2909 га полів Донецької області⁷².

⁷⁰ Продолжение военных действий на Донбассе может привести к экологической катастрофе, последствия которой поставят под угрозу жизнь в регионе [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://vchasnoua.com/articles/45210-prodolzhenie-voennykh-dejstvij-na-donbasse-mozhet-privesti-k-ekologicheskoy-katastrofe-posledstviya-kotoroj-postavyat-pod-ugrozu-zhizn-v-regione>.

⁷¹ СБУ выявила незаконную добычу мела в зоне АТО [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://vchasnoua.com/donbass/34245-sbu-vyyavila-nezakonnuyu-dobychu-mela-v-zone-ato>.

⁷² В Донецкой области почти 3 тысячи гектаров полей нуждаются в разминировании [Електрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://vchasnoua.com/donbass/38875-v-donetskoj-oblasti-pochti-3-tysyachi-gektarov-polej-nuzhdayutsya-v-razminirovanii>.

2.8. Завдання шкоди територіям та об'єктам природно-заповідного фонду

У межах зони АТО розміщено 135 природно-заповідних об'єктів – більше третини всього природно-заповідного фонду східного регіону України. Серед рослин, поширених на території зони АТО, 124 види занесені до Червоної книги України. До Європейського Червоного списку включено 36 видів⁷³. Екологами виявлено 38 об'єктів природно-заповідного фонду у Донецькій та Луганській областях, які повністю або частково пошкоджені внаслідок бойових дій⁷⁴. Серед основних видів пошкоджень об'єктів природно-заповідного фонду можна назвати такі.

Вирубка лісу та браконьєрство

Як зазначають природоохоронці, через відсутність будь-якого контролю з боку держави розпочалося неконтрольоване використання природних ресурсів заповідних територій населенням, у тому числі захоплення земельних ділянок і проведення полювань. Подібна діяльність виявлена в межах РЛП «Краматорський», де на площі 100 гектарів невстановленими особами без спеціального дозволу на використання природних ресурсів і за відсутності відповідного рішення органів виконавчої влади проведено сільськогосподарські роботи, в результаті чого державі завдано збитків на суму майже один мільйон гривень. У РЛП «Ізюмська лука» встановлено мисливські вишки та ведеться масовий лі-

**Бойовик із вбитим ним оленем
благородним (фото з соцмережі).**

соповал, як і в сусідньому НПП «Святі гори». На питання активістів: «Що відбувається? Хто ці люди?», – у лісорубів відповідь одна: «Це на потреби АТО». З цими словами вантажівки з деревиною зазвичай зникають у невідомому напрямку стверджує еколог МБО «Е.П.Л.» Олексій Василюк⁷⁵.

На підставі зібраних експертами цієї організації фактів спричинення шкоди заповідним територіям в зоні АТО збитки лише для знищених війною заповідних лісів оцінюються у 13,9 млрд грн. Однак ця цифра є не остаточною⁷⁶.

За повідомленням одного з волонтерів, восени 2015 р., він зі сторінки користувача соцмережі «ВКонтакте» – ЛНРівця зі Станиці Луганської – скачав і надіслав фахівцям-теріологам фото з убитим оленем.

Однак спроби ідентифікувати зображену на фото особу досі виявились невдалими.

Станом на жовтень 2016 р. на території Донецької області було нормативно заборонено відкриття сезонів полювання на всі види мисливських тварин у мисливський сезон 2016/2017 років до завершення антитерористичної операції, крім регулювання чисельності (вилучення диких тварин, у т. ч. відстріл та відлов)). Регулювання чисельності диких тварин, які перебувають у стані природної волі, може здійснюватися за умови, що їх кількість загрожує життю і здоров'ю людей, домашніх тварин, завдає значної шкоди сільському, лісовому чи мисливському господарству, порушує природний баланс видів, загрожує існуванню інших видів диких тварин. Про це на робочій нараді з районними мисливствознавцями, представниками правоохоронних органів, ветеринарної служби, департаменту екології та природних ресурсів повідомив заступник голови Донецької облгосадміністрації А. Лаврик⁷⁷.

⁷³ Гетьман В. Війна і заповідні території [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.zapovidnyk.org/2015/01/blog-post_22.html.

⁷⁴ «Для нас і раніше життя було війною...» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Travel/150006/PrintView>.

⁷⁵ Війна і довкілля: заповідники в зоні АТО [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/7/190398/>.

⁷⁶ Гетьман, В. Війна і заповідні території [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/69DbYk>.

⁷⁷ На Донетчине запрет на охоту будет действовать до завершения АТО [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://vchasnoua.com/donbass/45282-na-donetchine-zapret-na-okhotu-budet-dejstvovat-do-zaversheniya-ato>.

Пожежі

Як повідомило Міністерство екології та природних ресурсів України, найбільш масштабний вплив на екологічний стан Донеччини та Луганщини здійснюють пожежі, що охопили 17% лісів і 24% степів в зоні АТО. Вогнем пошкоджено й низку об'єктів природно-заповідного фонду: заповідники «Провальський степ», «Трьохізбенський степ» (це два відділення Луганського природного заповідника, у т.ч. «Провалля» – в зоні окупації), регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» і «Зуєвський», Національний природний парк «Святі гори», 13 заказників⁷⁸. Особливої шкоди зазнав регіональний ландшафтний парк «Донецький кряж» (зона окупації), який згорів повністю на площі понад 3 тисячі гектарів.

Екологи підрахували, що за період із червня по вересень 2014 р. у зоні АТО сталося близько 3000 пожеж, що значно більше, ніж у попередні роки. Серед основних причин було названо таке:

- посушливий сезон, що традиційно супроводжується в регіоні збільшенням кількості загоряння сухої рослинності;
- неможливість гасіння пожеж (розкрадена пожежна техніка, ліси й степи заміновані, постійно тривають обстріли, недієздатність служб лісової охорони);
- чимало загорянь від вибухів;
- умисні підпали в тактичних цілях⁷⁹.

Будівництво фортифікаційних споруд

Еколог Олексій Василюк розповів «УП.Життя» про будівництво фортифікаційних споруд на територіях заповідних об'єктів. Так, під час будівництва бліндажів, траншей і критих окопів в Національному природному парку «Святі Гори» було вирубано велику кількість лісу.

Фортифікації також були збудовані бойовиками на крейдяних кручах у заповіднику «Крейдяна флора» та у Регіональному ландшафтному парку «Краматорський», що сьогодні знаходяться на звільненій території⁸⁰.

Крім того, як повідомили у Міністерстві екології та природних ресурсів України, фортифікації побудовані також і далеко за межами зони АТО – на Харківщині, в Національному природному парку «Дворічанський», який знаходиться недалеко від державного кордону з Росією⁸¹.

⁷⁸ Опасный Донбасс: война на востоке Украины грозит экологической катастрофой [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://slavgorod.com.ua/news/article/2161/>.

⁷⁹ Війна й довкілля. Ліси у вогні [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2015/02/26/189960/view_print/.

⁸⁰ Війна і довкілля: заповідники в зоні АТО [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/03/7/190398/>.

⁸¹ Опасный Донбасс: война на востоке Украины грозит экологической катастрофой [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://slavgorod.com.ua/news/article/2161/>.

Пошкодження внаслідок вибухів і забруднення території продуктами вибухів боєприпасів

За інформацією Міністерства екології України, деякі об'єкти були безпосередньо пошкоджені внаслідок обстрілів: Національний парк «Святі гори», відділення Українського степового заповідника «Кальміуське» і «Крейдяна флора», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» і «Слов'янський курорт», низка заказників⁸².

Дослідження ґрунтів у зоні АТО засвідчило значний вміст важких металів на місці розривів снарядів. Так, концентрація титану у пробі ґрунту на місці розриву снаряда в 150 разів перевищує фонові показники. Є перевищення сульфатів у 2,5 рази, а також ванадію, свинцю, кадмію⁸³.

Проведені за ініціативи МБО «Е.П.Л.» аналізи ґрунту з воронок, що утворилися від вибухів снарядів біля природного заповідника «Крейдяна флора», виявили підвищення вмісту сульфатів у ґрунті і величезну кількість важких металів: титану, ванадію, стронцію. Як зазначають фахівці, це містить у собі серйозну небезпеку, оскільки якщо просто закопати воронки і використовувати землі за сільськогосподарським призначенням, то небезпечні речовини потраплять в продукти харчування і в організм людини. Позаяк важкі метали накопичуються в організмі і не виводяться, через певний час їх кількість може досягти критичної позначки і спричинити хвороби нирок, серцево-судинної, нервової системи, онкологічні захворювання. Дослідження проб води засвідчило підвищення вмісту сульфатів у два з половиною рази. Окрім того, екологи звернули увагу на дуже великі масштаби руйнування ґрунтів в зоні АТО і підрахували: для того, щоб просто закопати наявні зараз воронки від розривів на ділянці 15 на 15 км, потрібно 11 тис. автомобілів типу КамАЗ⁸⁴.

Засмічення території

Завідувач відділення «Крейдяна флора» Українського степового природного заповідника Сергій Лиманський 23 липня 2015 р. розповів сайту м. Маріуполя «0629.com.ua», що на території заповідника ворогуючими силами було вирито 81 траншею і окоп, засмічено 15 га площі, з яких 5 га в урочищі Кучугури і близько 10 га в Боловіному яру, Серьожиній балці, Великій і Малій Розсохуватій⁸⁵.

Національний природний парк «Святі гори» після обстрілів. Фото Віктора Стороженка

⁸² Опасный Донбасс: война на востоке Украины грозит экологической катастрофой [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://slavgorod.com.ua/news/article/2161/>.

⁸³ Балюк, Г. І., Шомпол, О. А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів // Адміністративне право і процес. – 2015. – № 2 (12). – С. 142–158. – Режим доступу: <https://goo.gl/Mwlomb>.

⁸⁴ Выжженная земля. Приведёт ли война в Донбассе к экологической катастрофе [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://focus.ua/society/332561/>.

⁸⁵ В заповеднике «Меловая флора» подсчитали убытки, нанесенные войной [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.0629.com.ua/news/899739>.

3. Відповідальність за спричинення шкоди довкіллю внаслідок збройного конфлікту

Наведені вище факти лише незначною мірою відображають реальні масштаби завданих збитків (як прямих, так і опосередкованих) у сфері природокористування та екологічної безпеки. Нині постає гостра необхідність у фіксуванні кожного такого випадку; визначенні видів спричиненої екологічної шкоди; вимірюванні, оцінці та встановленні її обсягів; виявленні винних. Міністр екології та природних ресурсів України Остап Семерак в інтерв'ю виданню «Ліга» зазначив: «Військовий конфлікт на сході та окупація Криму – це шалена природоохоронна катастрофа для тих регіонів. Ми не можемо оцінити шкоду, яка завдана рослинності в степах, тваринному світу та річкам. Скільки лісу в національних природних парках вирубано. Я дав доручення нашим інституціям спробувати оцінити в грошах цю шкоду, але методології оцінки немає, тому і наслідки тяжко спрогнозувати»⁸⁶. Наступним кроком має стати притягнення винних до відповідальності та відшкодування завданих збитків. Проте й тут є суттєві проблеми, адже у переважній більшості випадків відсутні документально підтверджені дані стосовно того хто саме (військові чи цивільні особи та хто конкретно) або яка сторона конфлікту (Збройні Сили Російської Федерації; проросійські незаконні збройні формування «ЛНР», «ДНР»; сили АТО України) заподіяла ту чи іншу шкоду довкіллю.

Від вирішення цих питань залежить і визначення юридичних механізмів притягнення до відповідальності та відшкодування (міжнародно-правові чи національні; застосування цивільно-правової, дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності). Спробуємо розібратися у цьому питанні.

Перше, на чому, на наш погляд, варто зупинитись – це офіційна позиція РФ з питань міжнародно-правового регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів. Слід зазначити, що РФ заперечувала проти необхідності розробки тематики охорони довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом у рамках Комісії міжнародного права ООН, оскільки, на думку її представників, у МГП вже існує достатня кількість норм, які регулюють охорону довкілля під час збройного конфлікту, а період до та після конфлікту є мирним часом, до якого застосовуються загальні норми з охорони довкілля⁸⁷. Однак ці зауваження, як відомо, не були прийняті Комісією до уваги, вона розпочала активну роботу з розробки відповідного проекту принципів. У разі ухвалення Комісією проекту принципів із зазначеної проблематики Україна матиме арсенал важливих аргументів для обґрунтування своєї позиції щодо притягнення РФ до відповідальності та компенсації нею екологічної шкоди, завданої під час окупації Криму та війни на сході України.

Україна використовує міжнародні інструменти тиску і заяв для привернення уваги світової спільноти до екологічного стану в окупованих територіях. Так, на останній Асамблеї ООН з навколишнього середовища Україна ініціювала ухвалення *резолуції UNEP/EA.2/Res.15 «Захист навколишнього довкілля в районах, уражених збройними конфліктами»*, яка була підтримана багатьма державами. У рамках її реалізації ЮНЕП надаватиме допомогу таким державам, зокрема у проведенні постконфліктних оцінок довкілля та його відновлення⁸⁸. «Коли закінчиться військовий

⁸⁶ Бойовики завдали непоправної шкоди довкіллю, – Семерак [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/09/29/boyovyky_zavdaly_nepopravnoi_shkody_dovkillyu__semerak_908692.

⁸⁷ Preliminary report on the protection of the environment in relation to armed conflicts, Submitted by Marie G. Jacobsson, Special Rapporteur / International Law Commission, Sixty-sixth session, Geneva, 5 May-6 June and 7 July-8 August 2014, A/CN.4/674. – P. 5, 32.

⁸⁸ Резолюция Ассамблея Организации Объединенных Наций по окружающей среде Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде UNEP/EA.2/Res.15 «Охрана окружающей среды в районах, затронутых вооруженными конфликтами», Найроби, 23–27 мая 2016 года.

конфлікт, а він точно закінчиться, ці резолюції будуть доказовими інструментами у вирішенні судових спорів. Тому це треба робити, і ми це робимо. Наші експерти-екологи долучаються до переговорних груп, які працюють в Мінську. Український МЗС веде міжнародний тиск на Росію, в першу чергу стосовно цих загроз, і наші експерти є в помічниках»⁸⁹.

З аналізу питання впливу стану війни на виконання сторонами своїх зобов'язань з охорони довкілля за міжнародними природоохоронними договорами, проведеного у першому розділі, можна зробити висновок, що *всі двосторонні угоди з РФ у сфері охорони довкілля, укладені до початку окупації Криму та збройного конфлікту на Сході України, продовжують свою дію*, зокрема такі: Угода між Урядом України і Урядом РФ про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища 1995 р., Угода між Урядами Росії й України про спільне використання та охорону прикордонних водних об'єктів 1992 р., Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом РФ з питань забезпечення екологічної безпеки та екологічного контролю в місцях базування Чорноморського флоту РФ на території України 1998 р., Договір між Україною та РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 р., Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом РФ про заходи щодо забезпечення безпеки мореплавства в Азовському морі та Керченській протоці 2012 р., Угода про міжрегіональне та прикордонне співробітництво між Україною та РФ 2010 р., якою передбачається заснування євро регіонів, серед цілей створення яких визначається охорона і поліпшення стану навколишнього середовища. РФ відповідальна за порушення вимог цих договорів, внаслідок чого Україні завдано значної шкоди, і зобов'язана її відшкодувати згідно з нормами міжнародного права.

Положення ст. 61 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. цілком застосовуються до дії міжнародних договорів щодо окупованого Криму і виправдовують неможливість з боку України виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання за низкою багатосторонніх природоохоронних угод, зокрема тих, що стосуються збереження територій природно-заповідного фонду, охорони видів дикої фауни. Це має негативні наслідки як для глобального навколишнього середовища, для довкілля України в цілому, так і для довкілля Криму зокрема. Тож слушно зазначають Н. Андрусевич і А. Андрусевич: «Україна не має можливості виконувати свої зобов'язання за низкою міжнародно-правових конвенцій, стороною яких вона є. Це стосується питань звітування, моніторингу, проведення певних заходів та їх фінансування. Зокрема, це стосується Конвенції про захист Чорного моря від забруднення та низки протоколів до неї, Угоди про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану, Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів та ін.»⁹⁰.

Україна втратила контроль над певними водно-болотними угіддями міжнародного значення, включеними від її імені до відповідного Списку Рамсарської конвенції 1971 р. Сьогодні в Рамсарському списку 6 з 33 водно-болотних угідь міжнародного значення України розташовані на території Криму. РФ також є стороною цього міжнародного договору, але міжнародно-правові зобов'язання з охорони водно-болотних угідь міжнародного значення в АР Крим має виконувати Україна, чого в умовах окупації вона зробити не може. У зв'язку з цим вважаємо, що *Україні варто було б подати*

⁸⁹ Нелегальні кар'єри та забруднені води: окупанти нанесли екології Криму та Донбасу непоправну шкоду – Семєрак // <http://ecology.unian.ua/1547172-nelegalni-kareri-ta-zabrudneni-vodi-okupanti-nanesli-ekologiji-krimu-ta-donbasu-nepopravnu-shkodu-semerak.html>.

⁹⁰ Андрусевич Н., Андрусевич А. Окупація Криму: екологічні загрози // Суспільство і довкілля: аналітичний огляд. – Березень 2014. – Режим доступу: www.rac.org.ua/fileadmin/user_upload/documents/policy_reviews/2014/2014_Mar_M.pdf – С. 1.

відповідні заяви до секретаріатів зазначених конвенцій, а також до секретаріату Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Стосовно останньої у квітні 2015 р. на 196-й сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО було схвалено резолюцію «Моніторинг ЮНЕСКО ситуації в Автономній Республіці Крим (Україна)», у рамках якої відбуваються зустрічі представників України та цієї організації, під час яких, зокрема, обговорюються також питання збереження об'єктів культурної, природної та наукової спадщини.

Україна і РФ є сторонами ДП I, отже, цей документ може застосовуватись у разі визначення міри вини РФ у спричиненні екологічної шкоди під час збройного конфлікту в Україні, який щодо окупації Криму кваліфікується як міжнародний і може мати таку ж кваліфікацію щодо ситуації на Донбасі⁹¹. Відповідно до п. 169 Звіту про дії щодо попереднього розслідування, «додаткові відомості ... вказують на пряме військове протистояння між російськими збройними силами та силами уряду України, яка передбачає наявність міжнародного збройного конфлікту в контексті збройних дій у східній Україні найпізніше з 14 липня 2014 р. одночасно з існуванням неміжнародного збройного конфлікту»⁹². Таким чином, до цієї частини збройного конфлікту також можуть застосовуватися норми права збройних конфліктів, що стосуються збройних конфліктів міжнародного характеру.

Кваліфікація дій ЗС РФ щодо порушення статей 35 і 55 ДП I передбачає необхідність доведення застосування методів або засобів ведення воєнних дій, що мають на меті заподіяти або, як очікується, заподіють велику, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу. Шкода для цілей ДП I вважається великою, якщо охоплює територію близько 20 тис. квадратних кілометрів. Територія так званих «ЛНР» і «ДНР» і театр воєнних дій на Донбасі охоплює близько третини Донецької і Луганської областей, – це близько 17 тис. квадратних кілометрів, що *наближається до територіальної сфери дії статей 35 і 55 ДП I*. У підготовчих документах до ДП I вказано *період у кілька десятиліть* – для того, аби шкода довкіллю була визнана як *довготривала*. Це найскладніша частина для доведення відповідальності РФ, хоча сучасні засоби вимірювання, методології оцінки екологічної шкоди та методи прогнозування (впливу небезпечних речовин на фауну, флору, людину тощо) можуть значною мірою в цьому допомогти. І, нарешті, аби шкода довкіллю була визнана *серйозною*, вона має *здавати також шкоди здоров'ю або виживанню населення*.

Другим варіантом кваліфікації дій ЗС РФ стосовно порушення норм МГП щодо заподіяння шкоди навколишньому середовищу є застосування ст. 51 ДП I, за якою можлива кваліфікація екологічної шкоди як побічної (додаткової, непрямої).

Кваліфікація дій ЗС РФ можлива також за ст. 56 ДП I про особливий захист обладнання і споруд, що містять небезпечні сили. Згідно з тлумаченням, наданим Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, ст. 56 поширюється також на нафтопереробні заводи та хімічні підприємства⁹³. Так, за період збройного конфлікту в зоні бойових дій на Донбасі постраждало понад 500 підприємств, від влучень артилерії загорілися та вибухнули кілька екологічно небезпечних виробництв, серед яких – Авдіївський та Ясенівський коксохімічні заводи, Лисичанський нафтопереробний та Краматорський верстатобудівний заводи, завод з виробництва вибухівки в Петровському на Луганщині, Луганська ТЕС тощо⁹⁴.

⁹¹ Отчет о действиях по предварительному расследованию (2016 г.) // <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE-Ukraine.pdf>.

⁹² Там само.

⁹³ Second report on the protection of the environment in relation to armed conflicts ... P. 54.

⁹⁴ Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. – Режим доступу: <http://applaw.knu.ua/index.php/holovna/item/462-natsionalni-ta-mizhnarodno-pravovi-problemy-regulivannya-ohorony-dovkillya>.

Додатковий протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, не містить норм, безпосередньо спрямованих на охорону навколишнього середовища. Але до збройних конфліктів неміжнародного характеру застосовується *Норма 43 звичаєвого МГП*: «Загальні принципи ведення воєнних дій застосовуються до навколишнього природного середовища: А. Ніщо у природному середовищі не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли це є військовою ціллю. В. Руйнування будь-якої частини навколишнього природного середовища забороняється, крім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність. С. Забороняється здійснення нападу на військову ціль, якщо можна очікувати, що такий напад спричинить надмірну випадкову шкоду навколишньому середовищу порівняно з очікуваною конкретно та безпосередньою військовою перевагою». Також не можна виключати можливість застосування у період неміжнародного збройного конфлікту *Норм 44 та 45*, особливо з урахуванням загальних тенденцій розвитку МГП та міжнародного права навколишнього середовища. Таким чином, можливе притягнення до відповідальності керівництва так званих «ЛНР» та «ДНР» та антиурядових озброєних формувань, що воюють на сході України, за порушення вказаних звичаєвих норм, особливо з огляду на шкоду довкіллю, яка сталася безпосередньо з їх вини.

За умови визнання наявності загального контролю РФ за діями антиурядових озброєних формувань і кваліфікації конфлікту на сході України в цій частині як міжнародного збройного конфлікту, із застосуванням відповідних положень МГП до дій антиурядових озброєних формувань, щодо захисту навколишнього середовища будуть застосовуватися відповідні положення ДП I. Також у цьому разі РФ несе відповідальність за шкоду, яка спричинена навколишньому середовищу у результаті дій антиурядових озброєних формувань згідно зі *ст. 8 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння*, відповідно до якої «Поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівками або під керівництвом або контролем цієї держави при здійсненні такої поведінки».

Конвенція ЕНМОД, сторонами якої є як Україна, так і РФ, може використовуватись у міждержавному спорі, однак має вузький специфічний предмет регулювання, щоб бути реально застосованою в українсько-російському збройному конфлікті.

Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів та злочинів проти людяності від початку агресії РФ. Притягнення до кримінальної відповідальності керівництва РФ та командування ЗС РФ на підставі *ст. 8.2.b.iv Римського статуту* передбачає необхідність дотримання кумулятивного стандарту та доведення умислу щодо вчинення нападу, знання про те, що такий напад буде причиною значної екологічної шкоди, а також того, що шкода буде явно не співрозмірною з конкретно і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою.

Зважаючи на те, що міжнародні трибунали неохоче визнають факт вчинення міжнародного злочину в екологічній сфері і визначають винних для притягнення до кримінальної відповідальності, деякі дослідники пропонують таку реальну модель, при якій міжнародні трибунали і суди виноситимуть вирок за злочин проти людяності чи певні воєнні злочини, а злочин проти довкілля буде визнаватися як допоміжний засіб, інструмент учинення основного злочину⁹⁵. Україна може скористатись і таким варіантом у доведенні вини РФ в потенційному провадженні у Міжнародному кримінальному суді.

16 січня 2017 року Україна подала позов до Міжнародного Суду ООН проти Росії, в якому послалася на порушення цією державою положень Міжнародної конвенції про боротьбу з фінан-

⁹⁵ Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? // *Georgetown International Environmental Law Review*. – Summer 2005. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4.

суванням тероризму 1999 р. та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. Отже, в своєму позові Україна не зазначила про порушення РФ її міжнародно-правових зобов'язань, що призвели до нанесення екологічної шкоди внаслідок агресії проти України.

Україна ініціювала також арбітражне провадження проти Російської Федерації відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. з метою захисту своїх прав як прибережної держави в прилеглих до Криму морських зонах в Чорному морі, Азовському морі та Керченській протоці: Україна просить арбітражний трибунал підтвердити її права як прибережної держави та зобов'язати Російську Федерацію припинити міжнародно-протиправні діяння у відповідних морських акваторіях, надати Україні відповідні запевнення і гарантії їх неповторення та відшкодувати Україні всі завдані Російською Федерацією збитки⁹⁶. 14 вересня 2016 р. Міністерство закордонних справ України офіційно надіслало Міністерству закордонних справ Російської Федерації повідомлення про арбітраж і позовну заяву про ініціювання арбітражного розгляду відповідно до Додатку VII до Конвенції. Заступник міністра закордонних справ України з питань європейської інтеграції окреслила основні претензії до РФ у зв'язку з цим позовом: захоплення родовищ мінеральних ресурсів та незаконне видобування нафти й газу на континентальному шельфі України в Чорному морі; узурпування права на регулювання рибальства, незаконний вилов рибних ресурсів та недопущення українських риболовних компаній до вилову риби в морських акваторіях, прилеглих до Кримського півострова; будівництво газопроводу, ліній електропередач та мосту через Керченську протоку без згоди України, незаконне блокування транзиту українських суден через Керченську протоку, узурпування навігаційних прав; проведення досліджень археологічних та історичних об'єктів на дні Чорного моря без згоди України⁹⁷. Сподіваємось, що в рамках саме цього провадження Україна надасть докази спричинення Росією екологічної шкоди нашій державі. Цей крок є прикладом реального застосування міжнародно-правових механізмів та свідченням необхідності проведення системної роботи в напрямку фіксування заподіяної шкоди навколишньому середовищу України внаслідок агресії РФ.

З аналізу застосування норм МГП та міжнародного кримінального права випливає, що *Україні доволі складно буде притягнути до відповідальності РФ та її посадовців за екологічну шкоду, завдану довкіллю України з моменту здійснення агресії проти нашої держави у міжнародному судовому органі* (РФ найімовірніше не визнає юрисдикцію МС ООН; у Міжнародному кримінальному суді чи спеціальному кримінальному трибуналі, створеному навіть в обхід резолюції РБ ООН, складно довести досягнення досить високих порогових рівнів, установлених відповідними міжнародними договорами), *однак це не означає, що подібних спроб не варто робити*. Можливі варіанти притягнення до відповідальності за шкоду довкіллю у формі відповідальності за шкоду цивільному населенню та цивільним об'єктам, у тому числі, за побічну шкоду, а також у формі відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини. До того ж, сучасне міжнародне право все більшою мірою екологізується, рішення міжнародних судів щодо екологічної шкоди свідчать про врахування потреб охорони довкілля під час будь-якої діяльності, у тому числі військової.

Одним з варіантів реалізації відповідальності РФ та отримання від неї компенсації за екологічну шкоду може бути *заснування спеціального квазісудового органу в рамках ООН на зразок Комісії ООН з компенсацій*, створеної згідно з Резолюцією РБ ООН № 687 від 1991 р. щодо від-

⁹⁶ Заява МЗС України щодо порушення арбітражного провадження проти Російської Федерації відповідно до Конвенції ООН з морського права. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/50813-zajava-mzs-ukrajini-shhodo-porushennya-arbitrazhnogo-provadžzhennya-proti-rosijsykoji-federaciji-vidpovidno-do-konvenciji-oon-z-morsykoogo-prava>.

⁹⁷ Какие иски против России подаст Украина? // Зеркало недели. – 27 января 2016 г. – Режим доступа: http://zn.ua/columnists/kakie-iski-protiv-rossii-podast-ukraina-202564_.html.

повідальності Іраку за вторгнення в Кувейт. У будь-якому разі за умов невдачі притягнення РФ до відповідальності за спричинену екологічну шкоду на Донбасі та шкоду в Криму в рамках міжнародних кримінальних судів на основі норм міжнародного гуманітарного та кримінального права, Росія буде відповідати згідно зі звичаєвими нормами права міжнародної відповідальності, кодифікованими у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Ще одним варіантом констатації вини РФ за екологічну шкоду залишається можливість винесення МС ООН відповідного консультативного висновку. Крім того, в рамках Європейського суду з прав людини можливо довести порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. внаслідок заподіяння екологічної шкоди окремим фізичним особам.

Росія як держава відповідальна за спричинення будь-якої шкоди Україні та громадянам України її органами влади, ЗС та спецслужбами РФ у Криму, Донецькій та Луганській областях, а також за всі протиправні дії, вчинені антиурядовими озброєними угрупованнями, згідно з нормами міжнародного права про міжнародно-правову відповідальність держав. Проте це не виключає необхідності притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які входять до складу зазначених структур та угруповань на підставі норм українського кримінального законодавства, яке містить положення про кримінальне покарання за **злочини проти довкілля (Розділ VIII)** та ст. 438 КК України. Окрім того, якщо екологічна шкода була викликана терористичним актом, то такі дії необхідно кваліфікувати за ст. 258 КК України.

Якщо ж буде встановлено, що шкода довкіллю була спричинена діями української сторони конфлікту або цивільних осіб, то, залежно від обставин справи, до них можуть бути застосовані норми вітчизняного цивільного (статті 319, 394, 1187, 1188, 1189 ЦК; статті 68, 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»), дисциплінарного (статті 142, 147 КЗпП; ст. 68 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»), адміністративного (глава 7 та статті 46-1, 53-4, 95, 24, 25 КУпАП) чи кримінального законодавства (розділ VIII та статті 113, 197-1, 258, 261, 292, 299, 441, 438 КК). Однак здійснений нами аналіз юридичної практики показав, що такі можливості на сьогодні практично не реалізуються.

Наявні **дані офіційної кримінальної статистики** хоча й дають можливість оцінити загальні обсяги поширення протиправних явищ, але все ж не можуть претендувати на абсолютну точність і повноту. Так, існуючий порядок збирання статистичних даних не дозволяє окремо виділити інформацію щодо кількості злочинів, учинених у зоні проведення антитерористичної операції – він враховує лише загальну кількість злочинів, скоєних на території Донецької та Луганської областей. Крім того, навіть ті дані не можуть вважатися повністю достовірними через, по-перше, високий рівень латентності, по-друге, через те, що до офіційної статистики не включаються злочини, вчинені на тимчасово непідконтрольній Україні території. До того ж, із загальних статистичних даних неможливо виокремити кількість злочинів, учинених саме проти довкілля, бо у деяких випадках однією нормою охоплюється декілька різних проявів (наприклад, об'єктивна сторона диверсії (ст. 113 КК) проявляється в семи формах, кожна із яких передбачає вчинення суспільно небезпечних дій (зокрема, вибухів і підпалів), спрямованих на: 1) масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їх здоров'ю; 2) зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народно-господарське чи оборонне значення; 3) радіоактивне забруднення; 4) масове отруєння; 5) поширення епідемій; 6) поширення епізоотій; 7) поширення епіфітотій).

Нижче наведемо існуючі дані про кількість злочинів, що посягають або можуть посягати на навколишнє середовище, зареєстрованих на території Донецької та Луганської областей у період з 2013 по 2016 рр.^{98, 99}. Обрання такого періоду для аналізу обумовлене необхідністю порівняння

⁹⁸ Лист від прокуратури Луганської області від 21.10.2016 № 19-417вих16.

⁹⁹ Лист від прокуратури Донецької області від 24.10.2016 № 19-1599вих16.

статистичних показників за період збройного конфлікту на сході України (2014 – 2016 рр.) з більш-менш стабільним у економічному, соціальному та кримінальному плані 2013 роком.

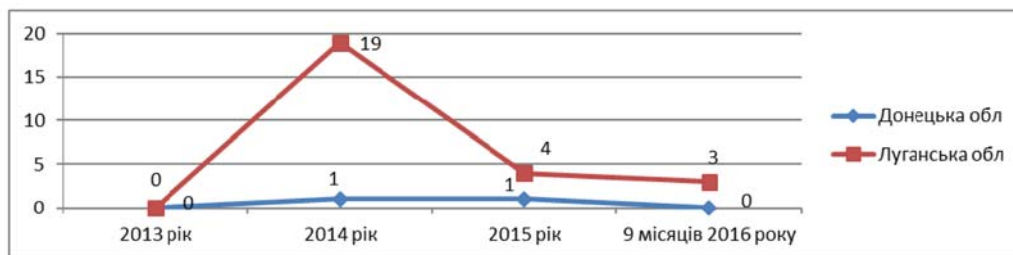

Рис. 1. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 113 КК (Диверсія), за 2013 – 2016 роки

Як бачимо, у Луганській області протягом періоду 2013 – 2016 рр. було зареєстровано більше випадків диверсій, ніж у Донецькій області, а пік прийшовся на 2014 р. Однак чи були якісь з них спрямовані проти довкілля, і якщо були, то скільки – невідомо.

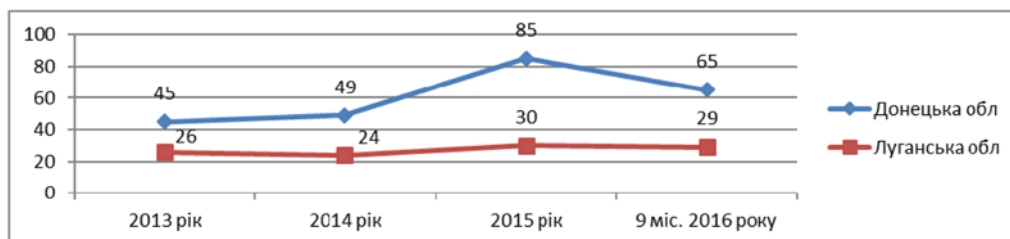

Рис. 2. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 197-1 КК (Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво), за 2013 – 2016 роки

Тут ситуація дещо інша: за кількістю на першому місці Донецька область, а максимальна кількість злочинів у обох регіонах була зафіксована у 2015 р.

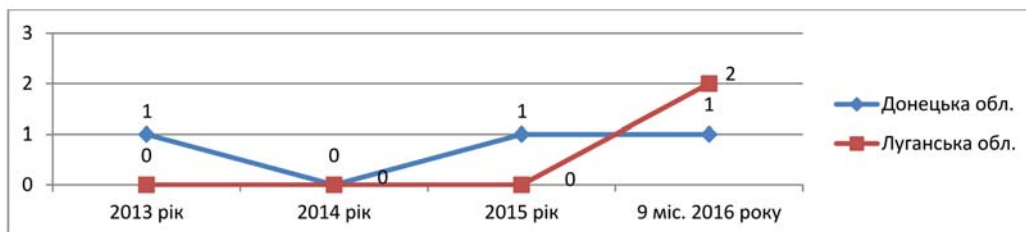

Рис. 3. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 236 КК (Порушення правил екологічної безпеки), за 2013 – 2016 роки

За цією статтею як у Донецькій, так і у Луганській областях були зареєстровані лише поодинокі випадки, проте чи стосувались вони суспільно небезпечних діянь, пов'язаних зі збройним конфліктом, так само невідомо.

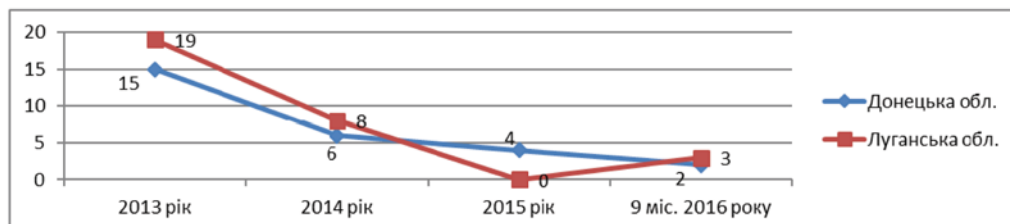

Рис. 4. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 239 КК (Забруднення або псування земель), за 2013 – 2016 роки

Як свідчить наведене, найбільшу кількість злочинів цієї категорії було зафіксовано у довоєнному 2013 р., після чого показники суттєво знизились. Однак з огляду на подану нами у попередньому розділі інформацію, можна стверджувати, що ці дані не відображають реального стану справ і свідчать про високий ступінь латентності цього злочину.

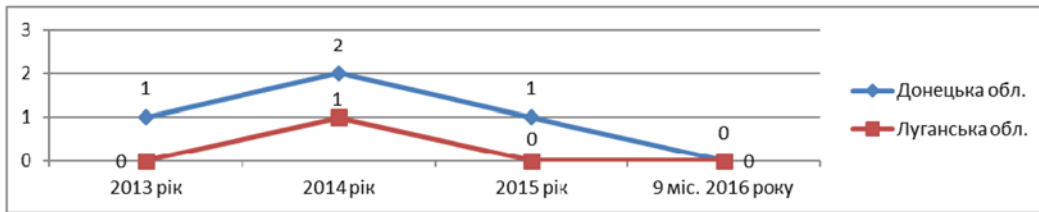

Рис. 5. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 239-1 КК (Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель), за 2013 – 2016 роки

Наведені дані свідчать лише про поодинокі випадки, коли за фактами незаконного заволодіння ґрунтовим покривом розпочинались кримінальні провадження (загалом за 4 роки у Донецькій області – 4, у Луганській області – 1). І так само невідомо, чи стосувались вони суспільно небезпечних діянь, пов'язаних зі збройним конфліктом.

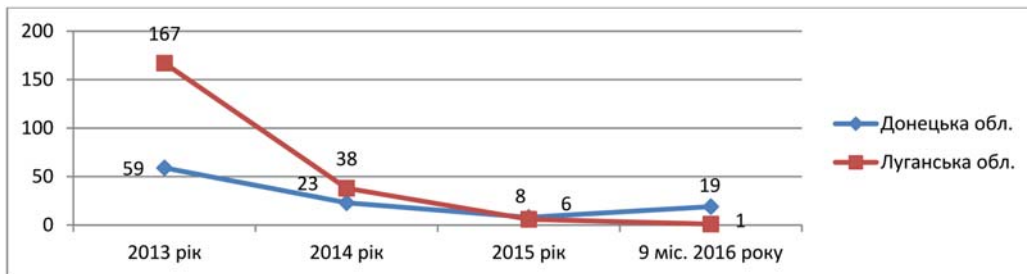

Рис. 6. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 240 КК (Порушення правил охорони або використання надр), за 2013 – 2016 роки

Рисунок демонструє, що максимальна кількість цього виду злочину як у Донецькій, так і у Луганській областях була зареєстрована у 2013 р. (59 та 167 випадків відповідно), після чого його показники знизились у багато разів. Така динаміка не є природною і обумовлена скоріше тим, що значна кількість видобувних об'єктів (як легальних, так і нелегальних) внаслідок воєнних дій виявилася на території, непідконтрольній українському уряду. Проте певну роль тут також зіграло і погіршення роботи правоохоронних органів.

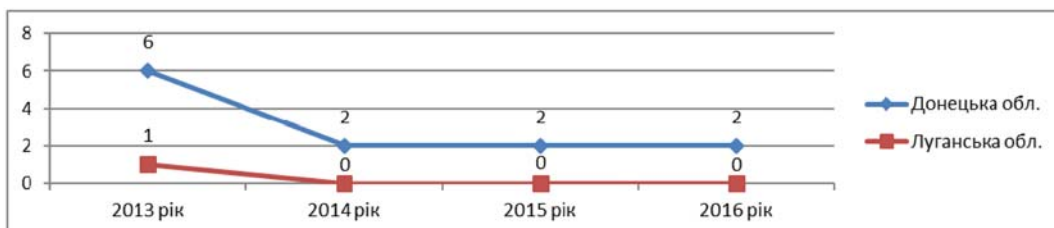

Рис. 7. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 241 КК (Забруднення атмосферного повітря), за 2013 – 2016 роки

Знову ж таки, наведені абсолютні показники та динаміка злочинів, передбачених статтями 241, 242 та 245 КК, не відповідають наведеним у попередньому розділі оцінкам екологів стосовно їх реальних масштабів, що, на нашу думку, є підтвердженням латентності цих видів злочинів.

Діаграма демонструє майже ідентичні показники для Донецької і Луганської областей за цим видом злочину та однакову динаміку. Однак у 2014 р. кількість зареєстрованих фактів у обох регіонах зменшилась майже удвічі, а у 2015 р. – знову зросла.

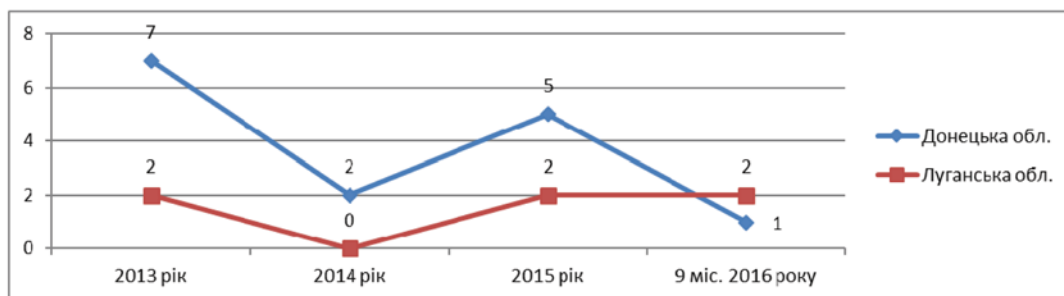

Рис. 8. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 242 КК (Порушення правил охорони вод), за 2013 – 2016 роки

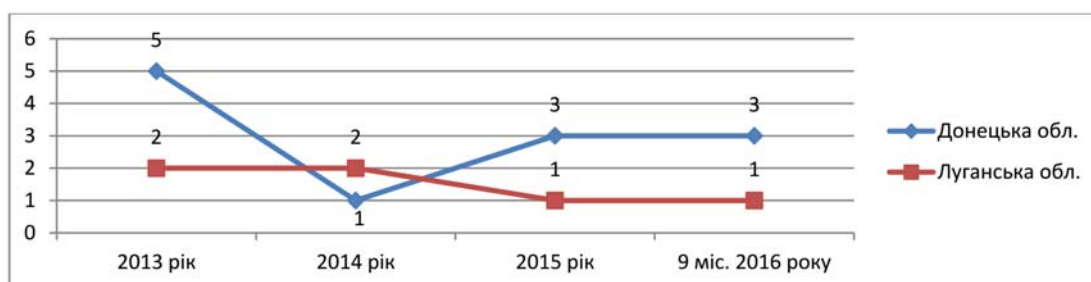

Рис. 9. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 245 КК (Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу), за 2013 – 2016 роки

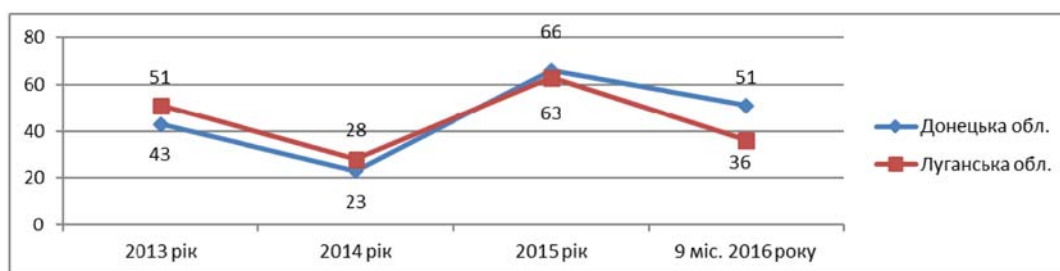

Рис. 10. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 246 КК (Незаконна порубка лісу), за 2013 – 2016 роки

Зазначимо також, що за багатьма видами злочинів, які спричиняють шкоду навколишньому середовищу, протягом досліджуваного періоду у Донецькій та Луганській областях або взагалі не було порушено жодного кримінального провадження (статті 237, 238, 244, 250, 251, 441 КК), або реєструвались поодинокі факти (так, за 4 роки за ст. 239-2 КК було порушено одне провадження, за ст. 243 – два, за ст. 253 – одне (всі у Донецькій обл.); за ст. 247 – два провадження у Донецькій обл. та одне – у Луганській; за ст. 254 – відповідно чотири та одне провадження). Щодо інших видів суспільно небезпечних діянь, то їх кількість також була зовсім невеликою (див. табл. 1 – 4).

Таблиця 1

Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 248 КК (Незаконне полювання), за 2013 – 2016 роки

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	9 міс. 2016 р.
Донецька обл.	0	0	1	2
Луганська обл.	2	0	1	0

Таблиця 2

Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 252 КК
(Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду), за 2013 – 2016 роки

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	9 міс. 2016 р.
Донецька обл.	3	0	0	1
Луганська обл.	0	1	0	0

Таблиця 3

Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 292 КК
(Пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопродуктопроводів), за 2013 – 2016 роки

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	9 міс. 2016 р.
Донецька обл.	2	3	0	0
Луганська обл.	5	5	0	1

Таблиця 4

Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 299 КК
(Жорстоке поводження з тваринами), за 2013 – 2016 роки

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	9 міс. 2016 р.
Донецька обл.	12	5	2	3
Луганська обл.	2	2	0	2

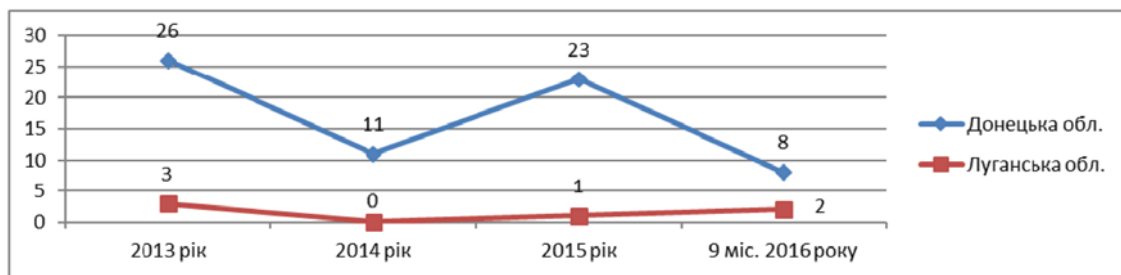

Рис. 11. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 249 КК
(Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом), за 2013 – 2016 роки

Якщо за іншими, наведеними нами вище статтями КК розходження статистичних даних по Донецькій та Луганській областях було не дуже суттєвим, то за ст. 249 показники Донецької області у кілька разів перевищують показники Луганської області. Це пояснюється географічними особливостями регіонів: Донецька область із півдня омивається Азовським морем.

Найбільше ж злочинів за досліджуваний період було зареєстровано за ст. 258 КК України – терористичний акт.

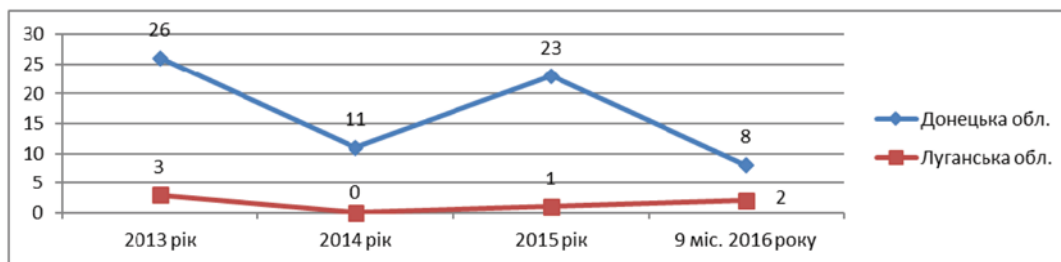

Рис. 12. Динаміка зареєстрованої кількості злочинів, передбачених ст. 258 КК (Терористичний акт), за 2013 – 2016 роки

Однак чи були якісь із цих діянь пов'язані зі спричиненням шкоди довкіллю, і якщо були – то скільки саме, зі статистичних даних встановити неможливо.

Додатково було вивчено дисциплінарну практику сил АТО щодо порушень заходів охорони навколишнього природного середовища. На наш запит щодо **кількості накладених підпорядкованими Міністерству оборони підрозділами** дисциплінарних, адміністративних стягнень та притягнення винних до кримінальної відповідальності за фактами порушення заходів охорони навколишнього природного середовища у зоні АТО протягом 2013–2016 рр. було надано інформацію, що таких даних *не зафіксовано*. Крім того, керівництво МО повідомило, що відповідно до ст. 3 Закону України від 02.09.2014 р. «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» органам та посадовим особам, уповноваженим законами здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності у період та на території проведення антитерористичної операції тимчасово забороняється проведення планових та позапланових перевірок суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у зоні проведення антитерористичної операції¹⁰⁰. Головне управління Національної гвардії України також поінформувало, що **військовослужбовці Національної гвардії України** за порушення заходів охорони навколишнього природного середовища з зоні проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей протягом 2014–2016 рр. до дисциплінарної, адміністративної, кримінальної відповідальності *не притягувались*¹⁰¹.

Окрім того, був здійснений моніторинг документів щодо злочинів, учинених на території Донецької та Луганської областей протягом 2014–2016 рр., що розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень у вільному доступі¹⁰², в результаті чого *не було виявлено жодного судового рішення щодо притягнення винних осіб до відповідальності або відшкодування завданої шкоди довкіллю за вчинення злочинів, безпосередньо пов'язаних з воєнними діями*. Так само у реєстрі немає рішень суду щодо *умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК)*, хоча, як засвідчили статистичні дані, протягом зазначеного періоду було розпочато 5 кримінальних проваджень (табл. 2).

Однак є нечисленна судова практика притягнення до відповідальності за окремими видами злочинів, якими була заподіяна шкода довкіллю у зоні АТО. Так, відомі декілька ухвал за *фактами забруднення або псування земель (ст. 239 КК)*, а саме – щодо надання дозволів на проведення перевірок на предмет дотримання вимог природоохоронного законодавства ТОВ «ДТЕК Добропілля» під час використання земельних ділянок, які знаходяться на території Ганнівської сільської ради Добропільського району Донецької області^{103, 104}.

¹⁰⁰ Лист Міністерства оборони України від 10.11.2016 №266/із2628.

¹⁰¹ Лист Головного управління Національної гвардії України від 25.10.2016 № 27/22/1-Б-195-зі.

¹⁰² Єдиний державний реєстр судових рішень [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.

¹⁰³ Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької обл. від 23.09.2016 по справі 227/3712/16-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61739450>.

¹⁰⁴ Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької обл. від 23.09.2016 по справі 227/3711/16-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61739434>.

За фактами порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК) було винесено декілька обвинувальних вироків. Зокрема, непрацюючий мешканець Попаснянського району Луганської області на початку січня 2015 р. на земельній ділянці земель сільськогосподарського призначення, порушивши вимоги, які встановлюють порядок виникнення права використання земельної ділянки та без оформлення спеціального дозволу на користування надрами, використавши орендоване обладнання та найманих працівників, організував ведення робіт з будівництва шахтного стовбуру, а потім і вуглевидобування. Вироком суду він був визнаний винуватим у вчиненні цього злочину, призначене узгоджене сторонами покарання у виді вигляді штрафу у розмірі чотирьохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян (6800 гривень) з конфіскацією в дохід держави речових доказів (знарядь злочину та видобутого вугілля)¹⁰⁵.

З приводу забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК) суддею Судової палати у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення Апеляційного суду Донецької області в м. Маріуполі було винесено ухвалу щодо надання дозволу посадовим особам Головного управління Держпраці у Донецькій області для проведення позапланової перевірки з питань дотримання вимог законодавства з промислової безпеки на ПрАТ «Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча»¹⁰⁶.

Також було знайдено 21 вирок суду щодо обвинувачень у незаконній порубці лісу (ст. 246 КК). При цьому у переважній більшості випадків винні були притягнуті до відповідальності за однократне спилування дерев (найчастіше – у кількості від 2 до 9 дерев). Однак, мали місце і факти множинності злочину. Так, непрацюючий мешканець Краматорська 03.09.2015 р., 06.09.2015 р., 07.09.2015 р., 09.09.2015 р., 10.09.2015 р., 28.09.2015 р. та 29.09.2015 р. здійснив у полезахисній смузі в районі кварталу 56 ДП «Слов'янський лісгосп» незаконну рубку багаторічних насаджень у кількості 133 дерева¹⁰⁷. Слід зазначити, що суди переважно досить поблажливо ставились до злочинців (більш ніж половині засуджених було призначене найм'якше покарання із передбачених санкцією цієї статті – штраф у розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). Тільки у половині досліджених справ був заявлений цивільний позов або спричинена шкода була відшкодована винним самостійно до винесення вироку. В інших же випадках цивільний позов або взагалі не заявлявся, або представники потерпілого в судовому засіданні відмовилися від цивільного позову щодо відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочинцем.

База Єдиного реєстру судових рішень містить лише один вирок стосовно незаконного полювання (ст. 248 КК), яке 29 червня 2015 р. на території Сватівського загальнозоологічного заказника місцевого значення здійснив місцевий житель¹⁰⁸.

Упродовж 2014 – 2016 рр. судами було винесено 24 обвинувальні вирокі за незаконне зайняття звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК), а саме – незаконним виловом риби. При цьому тільки один з них – з приводу злочину, вчиненого у Луганській області. Усі інші стосувалися вчинення цього виду злочину на території Донецької області (судами м. Маріуполя винесено 16 вироків, Новоазовським районним судом – 7, Костянтинівським міськрайонним судом – 1).

¹⁰⁵ Вирок Попаснянського районного суду Луганської обл. від 25.06.2015 по справі №423/548/15-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46874766>.

¹⁰⁶ Ухвала судді Судової палати у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення Апеляційного суду Донецької області в м. Маріуполі від 20.12.2016 по справі 263/14303/16-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63531136>.

¹⁰⁷ Вирок Краматорського міського суду Донецької області від 19.01.2016 по справі № 234/19882/15-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55083836>.

¹⁰⁸ Вирок Сватівського районного суду Луганської області по справі № 426/5011/15-к [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52793207>.

Відомо, що збройні конфлікти є однією з найбільш серйозних причин погіршення стану і деградації навколишнього природного середовища. У зв'язку з цим відповідно до Принципу 25 Декларації Ріо (1992 р.) проблеми миру, розвитку та охорони довкілля розглядаються як такі, що перебувають у взаємній залежності. У вирішенні цих проблем важливе місце призначається міжнародним організаціям. Однак сьогодні не спостерігається активних дій ні з боку Європейської природоохоронної спільноти, ні організацій ООН – ЮНЕСКО, ЮНЕП, ні інших впливових міжнародних структур. Проблеми ж, які оголила війна в Україні, свідчать про те, що до їх вирішення необхідно якомога швидше долучити міжнародні інституції та напрацьований ними досвід міжнародно-правового регулювання захисту навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Балюк, Г. І., Шомпол, О. А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів // Адміністративне право і процес. – 2015. – № 2 (12). – С. 142–158. – Режим доступу: <https://goo.gl/Mwlomb>.

4. Захист природного середовища під час збройного конфлікту: результати моніторингового візиту Української Гельсінської спілки з прав людини

4.1. Загальна інформація про дослідження

Мета візиту: дослідити стан об'єктів природно-заповідного фонду України вищого рангу, що знаходяться в зоні АТО.

Місце проведення: Станично-Луганський, Слов'янськ-Сербський і Новоайдарський райони Луганської області та Слов'янський район Донецької області.

Дата проведення: 10–16 жовтня 2016 р.

Склад групи:

- Олексій Біда, координатор моніторингових місій УГСПЛ;
- Ігор Загороднюк, старший науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАН України;
- Тимур Короткий, професор кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Віктор Пархоменко, еколог.

Завдання: опитати співробітників органів екологічного контролю, зокрема департаментів екології та природних ресурсів, Державних екологічних інспекцій Луганської та Донецької областей. Дослідити стан високорангових об'єктів природно-заповідного фонду Луганської та Донецької областей, на території яких відбувалися бойові дії.

Методи: інтерв'ювання, анкетування, спостереження, фотофіксація.

Задачі дослідження

Протягом жовтня 2016 р. групою фахівців проведено підготовчі роботи, робочі зустрічі та експедиційні дослідження у зоні впливу збройного конфлікту на сході України.

Завданнями групи було таке:

- 1) *на підготовчому етапі* – пошук й аналіз інформації про можливий і фактичний вплив учасників збройного конфлікту на природні комплекси та природокористування у зоні конфлікту, планування польових досліджень, розробка анкет та актів огляду природних комплексів, передусім заповідних територій;
- 2) *на етапі робочих зустрічей з фахівцями* – обговорення й інтерв'ювання фахівців заповідників та національних парків, Луганського та Донецького департаментів екології та природних ресурсів, Луганської обласної екологічної інспекції, а також військових (СІМІС) щодо поточного стану і порушень природних екосистем, можливостей проведення їх моніторингу й оцінювання збитків;
- 3) *польові дослідження територій* від східних районів Луганщини до західних районів Донеччини, переважно уздовж басейну Сіверського Дінця, який є межею протистояння ЗСУ та НЗФ. Було обстежено такі заповідні об'єкти: «Трьохізбенський степ», «Святі Гори» та «Крейдова флора». Зібрано нові дані про інші ПЗТ вищого рангу – Відділення «Станично-Луганське» ЛПЗ, РЛП «Клебан-Бик», РЛП «Краматорський», РЛП «Слов'янський курорт», а також низку заказників;
- 4) *шляхом опрацювання OSINT* зібрано дані про природно-заповідні території Приазов'я та зони окупації: Провальський степ, Хомутовський степ, Меотида та низка заказників;
- 5) *розроблено анкети та проведено опитування* місцевих природокористувачів і співробітників ПЗТ та екологічних служб Луганщини й Донеччини щодо проблем природокористування і порушень екологічного законодавства (близько 30 питань у кожній), проведено аналіз анкетних даних.

Загальні відомості про заповідні території в зоні конфлікту

ПЗФ Луганщини. Природно-заповідний фонд Луганської області нараховує 198 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 93794,1762 га, з них 12 територій та об'єктів загальнодержавного значення площею 14127,7164 га та 186 – місцевого значення площею 79666,4598 га.

На території, яка контролюється українською владою, розташовано 135 (68 % від загальної кількості об'єктів ПЗФ по області) територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного й місцевого значення загальною площею 75186,4263 га (80 % від загальної площі ПЗФ), в тому числі 11 територій та об'єктів загальнодержавного значення площею 13454,2164 га (95 % га і 127 – місцевого значення площею 61732,2099 га (77 %). Відсоток заповідності території області, підконтрольній українській владі, складає 3,98 %.

На території, яка тимчасово не контролюється українською владою, розташовано 68 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і місцевого значення загальною площею 18665,8599 га, у тому числі:

- місцевого значення – 67 територій та об'єктів площею 17992,3599 га;
- загальнодержавного значення: парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Гостра могила» (м. Луганськ) площею 96,0 га, відділення ЛПЗ «Провальський степ» (Свердловський район) загальною площею 587,5 га.

ПЗФ Донецчини. На території Донецької області розташовано 117 об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі 7 заказників та 10 пам'яток природи загальнодержавного значення; 42 заказники, 20 пам'яток природи і 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення; 12 заповідних урочищ. В області створено 6 регіональних ландшафтних парків: «Меотида», «Донецький кряж», «Клебан-Бик», «Краматорський», «Зуївський», «Слов'янський курорт» на загальній площі майже 29 тис. га.

Унаслідок воєнного конфлікту на території, яка тимчасово не контролюється українською владою, наразі розташовано 38 об'єктів загальною площею 30,673 тис. га, з яких 7,746 тис. га – акваторія Азовського моря. У їх числі НПП «Меотида» (площа 8525,67 га), РЛП «Донецький кряж» (7463,52 га), «Хомутовський степ» (1030,4 га), відділення «Кальміуське» УСПЗ (579,6 га), заказник «Роздільнянський» (100 га), РЛП «Зуївський» (1532,66 га), водно-болотне угіддя міжнародного значення «Кривокоський лиман» (468,7 га).

Рис. 13. Заповідники в АТО (за: Василюк, 2015).
Синя лінія – межа зони окупації на початок АТО

4.2. Природно-заповідні території в зоні АТО під контролем української влади

Дослідження стану захисту природно-заповідних територій, що знаходяться в зоні АТО під контролем української влади, здійснено на основі:

1) проведення опитування співробітників заповідних (природоохоронних), екологічних, наукових, освітніх, мисливських, лісівничих організацій та установ у формі інтерв'ю й анкетування (за спеціально розробленою анкетою – додаток А);

2) проведення опитування місцевих природокористувачів (насамперед, місцевих мешканців, які проживають поблизу заповідних об'єктів, мало змінених природних комплексів без заповідного статусу, лісомисливських господарств, рибгоспів і які регулярно займалися чи займаються такими формами природокористування, як полювання, риболовля, збір грибів і ягід, сінокосіння, випас худоби тощо) у формі інтерв'ю й анкетування (за спеціально розробленою анкетою – додаток Б);

3) безпосереднього обстеження заповідних (природоохоронних), екологічних, наукових, освітніх, мисливських, лісівничих організацій та установ щодо стану захисту навколишнього середовища у зоні військового конфлікту на сході України (за спеціально розробленим бланком – додаток В).

Обробка й узагальнення отриманих у результаті проведеного дослідження матеріалів дозволили згрупувати обстежені і проаналізовані через анкетування об'єкти і території природно-заповідного фонду Луганської та Донецької областей (залежно від рівня спричинених порушень унаслідок військових дій) на такі три групи: 1) ділянки, що зазнали суттєвої шкоди; 2) ділянки, що зазнали помірної шкоди; 3) ділянки з незначними пошкодженнями.

Ділянки, що зазнали суттєвої шкоди внаслідок збройного конфлікту

Придінцівська заплава, або Станично-Луганське відділення Луганського природного заповідника – одне з чотирьох відділень Луганського природного заповідника НАН України площею 498,0 га.

Провести *безпосереднє обстеження* цієї ділянки під час моніторингового візиту члени групи не змогли через заборону військовими відвідувати ці території через високу небезпеку обстрілів. Тому був здійснений аналіз комплексу доступних для групи даних: дистанційного огляду території, опитування співробітників заповідника і представників служби CIMIC. У результаті цього можна стверджувати таке.

Наразі територія повністю контролюється військовими ЗСУ. Співробітників заповідника, у т. ч. директора заповідника і двох інспекторів, закріплених за цим відділенням, туди не допускають. Проте, зі слів опитаних співробітників, це робиться не у вигляді прямої заборони, а шляхом неформальних рекомендацій не відвідувати заповідник (військові часто бувають у селищі і спілкуються зі співробітниками ЛПЗ), оскільки територія замінована. Жодних узгоджень дій військових з ЛПЗ за весь час воєнного конфлікту не було; не було також і консультацій чи інструктажів з техніки безпеки для співробітників ЛПЗ.

З інформації, наданої співробітниками лісгоспу та обласної екоінспекції, співробітникам ЛПЗ відомо, що на прилеглий до цього філіалу території лісгоспу (Малинівське лісництво) у 2014 р. сталася пожежа на площі понад 10 000 га. Є обґрунтовані підстави вважати, що ця пожежа зачепила і заповідну територію, проте жодного обстеження заповідника не було здійснено. На сьогодні жодних надійних відомостей про поточний стан фауни чи флори немає. Проте на суміжних ділянках, доступних для обстеження співробітниками ЛПЗ, суттєвих змін не відмічено. Під час оглядової екскурсії в районі розташування заповідника (на віддалі) відзначено вкрай низьку щільність поселень сліпаків (фактично виявлено тільки одне давнє поселення на віддалі від заповідної території) та відсутність загалом будь-яких слідів життєдіяльності великих тварин (копитних, землерийв, хижаків).

Під час опитування працівники заповідника повідомили, що садибу заповідника пограбували озброєні люди (це сталося навесні 2014 р.), внаслідок чого було втрачено дві одиниці автомобіль-

Згорілий ліс біля Станиці Луганської. Подібні пожежі сталися в багатьох місцях. Фото Віктора Пархоменка

ного транспорту. Виконання обов'язків з обліку тварин неможливе через те, що філіал заміновано, хоча військових дій на його території не було (останній раз облік проводили у грудні 2014 р.). Територія знаходиться під обстрілом сепаратистів, тому перебування навіть на околицях заповідника є небезпечним. Співробітники заповідника також повідомили, що у 2014 р. на околицях заповідника була пожежа. Окрім того, заповіднику в останні два роки взагалі не видають лімітів на природокористування (сінокосяння, відлови), що також не дозволяє виконувати планову роботу. Оскільки полювання в регіоні вже два роки немає, відбулося помітне збільшення кількості або частоти зустрічей низки видів мисливських тварин (фазан, лисиця, кабан, заєць, козуля, олень)¹¹⁰.

Для покращення ситуації важливо: 1) налагодити через СІМІС співпрацю ЗПЗ з військовими і провести хоча би поверхове обстеження території Придінцівської заплави на предмет пожеж та їх обсягів, порушень ґрунтового покриву, новоствореної мережі польових доріг, фактичного поточного лісокористування тощо; 2) виконати інструктажі співробітників ЛПЗ щодо безпеки роботи (спільно з військовими) та інструктажі військових (з боку ЛПЗ) щодо потреб дотримання режиму мінімального впливу на заповідні комплекси.

«Трьохізбенський степ» – відділення Луганського природного заповідника НАН України площею 3281,0 га. Територія цієї заповідної ділянки входить до складу Слов'яносербського та Новоайдарського районів Луганської області і займає землі колишнього Трьохізбенського військового полігону. Знаходиться північніше сіл Трьохізбенка і Кряківка Слов'яносербського району. Найбільша цінність цього заповідного відділення полягає у псамофітних степах, тобто степах зі своєрідною рослинністю (і відповідною фауною), яка пристосована до існування на піщаних ґрунтах і навіть рухливих піщаних дюнах. Велику цінність мають угруповання ковили дніпровської – ці угруповання охороняються згідно з Зеленою книгою України. Це одна з останніх великих ділянок в Україні, що збереглася в первозданному стані і не засаджена культурами сосни.

Відомості з відповідей Департаменту екології та природних ресурсів Луганської ОДА на запит Мінприроди у грудні 2014 р.: мали місце степові та лісові пожежі, що виникли в результаті бойових дій. Пошкоджено близько 150–170 га. Зафіксований заїзд і проїзд важкого військового транспорту та військової техніки через територію ділянки.

Результати обстеження експертною групою. На території Трьохізбенського степу відбувалися безпосередні воєнні дії – він активно використовувався як НЗФ, так і українськими військовими. Так, під час військових дій у 2014 р. тут були обладнані вогневі позиції, а у 2015 р. використовувався як полігон ЗСУ (стрільби по мішенях мінами та ПТУРСами). Внаслідок цього територія відділення густо вкрита вирвами від розривів снарядів і мін; є велика кількість нерозірваних мін, мін-крилаток, снарядів, гільз від САУ. За оцінками співробітників і оцінками експертної групи, на цій ділянці є близько 200 вирв; всюди знаходяться осколки та окремі понівечені дерева.

¹¹⁰ Це загалом позитивна тенденція, хоча слід зауважити, що при обстеженні доступних для огляду ділянок (за маршрутом автодороги до Станиці) групою зауважено вкрай малу щільність слідів перебування макрофауни.

На території заповідника «Трьозіхбенський степ»: вирви від розривів снарядів з початковими стадіями розвитку ґрунтової ерозії (а); вирва з заростями злинки канадської, що типово для всіх подібних порушень ґрунтового покриву (b); зарості злинки на місці дислокації військової важкої техніки (с). Фото Віктора Пархоменка

Слідів чи фактів прямого використання природних ресурсів місцевими жителями чи військовими на території заповідного відділення не виявлено. Під час здійснення маршрутного обліку¹¹¹, проведеного робочою групою, виявлено сліди перебування таких тварин, як сліпачки степові, свині дики, миші курганцеві. В усіх випадках сліди не були численними і їхня частота була нижчою, ніж у попередні періоди відвідування цих ділянок членами експертної групи у 2009–2013 рр.

На порушених ділянках заповідника «Трьозіхбенський степ», що зазнали обстрілів: гільзи від снарядів і мін (верхній ряд), нерозірвані снаряди (нижній ряд). Фото Віктора Пархоменка та Ігоря Загороднюка

У всіх місцях порушення ґрунтового покриву експертами виявлено рясні зарості низки чужорідних видів рослин, переважно злинки канадської (табл. 5). Цю рослину виявлено, зокрема, у більшості вирв від снарядів (очевидно, що для неї важливим фактором є порушення рослинного й ґрунтового покриву і заглиблення вирви з кращими умовами щодо вологості).

Виявлено численні порушення рослинності – сліди від транспорту та «порізані» кулями й снарядами стовбури дерев, а також вогневі позиції, обладнані у заростях чагарників. Зокрема, виявлено та обстежено позиції САУ, навколо яких є десятки гільз від стріляних снарядів. Крім того,

¹¹¹ Він полягає у тому, що спостерігачі йдуть у заздалегідь обраному напрямку і підраховують всіх тварин чи птахів, яких у межах смуги обліку безпосередньо побачили або змогли ідентифікувати за іншими ознаками.

знайдено численні нерозірвані снаряди і міни, які були випущені по території заповідника (у т.ч. й снаряди від «Градів»), а також цілі невикористані снаряди у стані, подібному до складування на позиціях. З поширеної у ЗМІ інформації (наразі відсутня), через два дні після візиту експертної групи ці ділянки були повторно обстріляні з «Градів» незаконних збройних формувань.

На території заповідника «Трьохіхбенський степ». Нерозірвані міни на стрільбищі ЗСУ на ділянці псамофітного степу і забуті військовими снаряди. Фото Ігоря Загороднюка

«Літописи природи» інформацію щодо кількості випущених на полігоні снарядів; 3) організувати й провести розмінування території і околиць заповідника; 4) розглянути Департаментом екології та природних ресурсів Луганської ОДА питання щодо можливості розширення меж заповідника на схід до русла Айдару за рахунок наявних степових ділянок та закинутих агроценозів.

«Крейдова флора» – природний заповідник, філіал Українського степового природного заповідника НАН України, розташований на правому стрімкому березі річки Сіверський Донець на межі Лиманського та Слов'янського районів Донецької області, між селами Закітне та Пискунівка. Єдина ділянка в Україні, де взяті під охорону природні бори із сосною крейдовою¹¹². Лісові угруповання у цьому відділенні займають площу 344 га, половина її припадає на сосну крейдову, а половина – на байрачні діброви. Унікальне з точки зору ботаніки місце: тут рослини, які у всьому світі зустрічаються тільки на крейдових відшаруваннях, ростуть разом із рослинами, що є характерними представниками гірських, хвойних і широколистяних лісів¹¹³. Входить до переліку об'єктів природно-заповідного фонду міжнародного значення (ЮНЕСКО).

Відомості від співробітників. Начальник філіалу С. Лиманський та 6 співробітників заповідника під час опитування повідомили наступне. У період з квітня до кінця липня 2014 р. після захоплення території незаконними збройними формуваннями заповідник перебував у зоні активних бойових дій, оскільки НЗФ влаштували вогневі пункти на степовій частині заповідника біля с. Закітне. Обстріли здійснювалися від с. Закітного до с. Пискунівки, при тому всім сторонам конфлікту добре було відомо, що тут розташований заповідник, що зазначено як на картах, так і на місцевості знаками «об'єкт ПЗФ».

У результаті обстрілів і використання сторонами конфлікту території заповідника у воєнних цілях утворилися сотні вирв від снарядів «Граду» і мін-крилаток; в околицях внаслідок застосування

¹¹² За Червоною книгою України (2009), *Pinus cretacea* – «Східнопричорноморський вид, поширений в басейні р. Дон. В Україні – по берегах Сіверського Дінця в окол. сіл Богородичне та Лавреньовка Слов'янського району».

¹¹³ Крейдова флора (заповідник) // Вікіпедія [Електрон. ресурс]. – <https://goo.gl/Bsg1ZF>.

Фахівці під час обстеження «Крейдової флори» на місці пожежі російського БТР. Фото Віктора Пархоменка

Сліди розриву снарядів «Граду» на крейдяній горі у заповіднику «Крейдова флора». Фото Віктора Пархоменка

мацію щодо вирв від снарядів узагальнено в таблиці 5. Територія активно використовувалася НЗФ для маневрів та влаштування вогневих точок, на одній із висот є сліди згорання БТР з великими полями масляних плям і сажі. Слідів чи фактів прямого використання природних ресурсів не виявлено. На маршрутному обліку виявлено сліди перебування таких тварин, як фазани, сліпаки, миші курганцеві, проте фактично відсутні сліди копитних (свиней, сарн тощо), на маршруті зовсім не помічено павуків, навіть немає слідів павутиння (ані хрестовиків, ані аргіопи). У всіх місцях порушення ґрунтового покриву виявлено рясні зарості низки чужорідних видів рослин, зокрема злинки канадської (*Erigeron canadensis*). На прилеглому до заповідної території присілку, біля мосту через Донець, фактично відсутні сліди господарської діяльності, хати безлюдні. На ділянці заплави недалеко від мосту через Донець є кілька обладнаних стоянок, на які регулярно виїжджають рекреанти.

Загальний вигляд Крейдової флори. Фото Віктора Пархоменка

авіабомб на заплавах луках залишилися 2 вирви у піщаних ґрунтах глибиною 2 м і діаметром 8 м, а у чорноземі глибиною 1,5 м; залишився один обгорілий БТР, зрубано 190 сосен для облаштування вогневих точок та укриттів; від важкого військового транспорту на площі 992 м² пошкоджений ґрунтовий покрив глибиною 30 см; вирито 81 траншею, окоп. Територію було заміновано бойовиками НЗФ, а з 2014 р. розпочато розмінування. Зараз залишаються не розмінованими значні території навколо заповідника¹¹⁴. Співробітниками складено акти обстежень та завданої НЗФ шкоди заповіднику (кількість вирв, вириті окопи у заповіднику та ін.), акти завірено у сільраді.

Під час обстеження території експертною групою встановлено, що територія заповідника густо вкрита вирвами від розривів снарядів та мін. За оцінками співробітників та експертної групи, на цій ділянці є понад 500 вирв; всюди знаходяться осколки і понівечені дерева; деяку інформацію щодо вирв від снарядів узагальнено в таблиці 5.

¹¹⁴ Одного разу співробітникам заповідника довелося викликати військових після того, як на території побачили нові могили, які, як припускалося, могли бути замінованими, проте експертною групою ці «могили» визначені як «інженерні споруди» (курганці) миші курганцевої (*Mus spicilegus*) – виду, що співробітниками раніше не був помічений.

Опитані групою троє місцевих природокористувачів розповіли, що територія поблизу заповідника до військових дій використовувалася для сінокосіння, випасу худоби, лісового господарства. Під час активної фази збройного конфлікту його учасники відстрілювали диких тварин, вирубували й винищували дерева, споруджували окопи, нищили трав'яний покрив. Усі опитані зазначили, що активні бойові дії та встановлення мін негативно позначилися на природі: зокрема, через це сталося руйнування верхнього шару ґрунту, знищення рослинності, дерев, суттєве забур'янення луків. Крім того, ними зафіксоване помітне збільшення чисельності лисиці.

Важливими наступними заходами з організації моніторингу та охорони є: 1) у «Крейдовій флорі» повторно провести геоботанічний опис (останній був 2009 р.), що дозволить проаналізувати вплив бойових дій на рослинність; 2) довести задачу розмінування (у взаємодії з СИМІС) до завершення і отримати акт про повне обстеження території та безпеку ведення моніторингових робіт.

Заказники Станично-Луганського району. На території району по всій смузі Придінців'я від філіалу ЛПЗ «Станично-Луганське відділення» до р. Деркул (тобто до державного кордону України) розташована мережа ПЗТ місцевого значення, яка зазнала значних негативних впливів, оскільки розташована уздовж лінії конфлікту.

З анкети, яку заповнили співробітники Департаменту екології та природних ресурсів Луганської ОДА, відомо, що заказники місцевого значення Станично-Луганського району Луганської області, а саме – іхтіологічний «Деркульський», ландшафтний «Шарів Кут», загальнозоологічний «Кондрашевський», заповідне урочище «Піщане», іхтіологічний «Донецький» зазнали пошкодження як лісових, так і степових ділянок у обсязі від 50 до 100 %. Ці дані отримано в ході переважно дистанційного візуального огляду місць бойових дій без детальної оцінки, оскільки проведення останньої залишається небезпечним.

Зокрема, наведемо відомості, надані нам в Департаменті екології та природних ресурсів Луганської ОДА, які готувалися у грудні 2014 р. на запит Мінприроди:

- «Деркульський» – іхтіологічний заказник місцевого значення, який має стрічковий тип території – уздовж русла р. Деркул. Охоплює саму річку і призаплавну смугу суходолу (лісові насадження) з правого (українського) берега. Відноситься до ДП «Станично-Луганське ДЛМГ». Як об'єкт ПЗФ місцевого значення не має охоронної служби. Виявлено пошкодження лісовою пожежею, яка виникла внаслідок проведення бойових дій АТО. Площа пошкодженої території – 4,1 га; ступінь пошкодження – 100 %;

- «Шарів кут» – ландшафтний заказник місцевого значення, що знаходиться в міжріччі Сіверського Дінця і Деркулу на площі 732 га. Включає заплаву з озерами-старицями та заболоченими ділянками, борову терасу з характерним ландшафтом і відповідним набором тваринно-рослинних комплексів. Належить до ДП «Станично-Луганське ДЛМГ». Пошкоджений лісовою пожежею, яка виникла внаслідок проведення бойових дій у рамках проведення АТО. Площа пошкодженої території – 2 га; ступінь пошкодження – 100 %;

- «Піщане» – заповідне урочище загальною площею 98,0 га. Включає цінні високопродуктивні насадження сосни звичайної у віці 80 років на малопродуктивних супіщаних ґрунтах другої борової тераси р. Сіверський Донець. Належить до ДП «Станично-Луганське ДЛМГ». Пошкодження сталися внаслідок лісової пожежі, яка виникла при проведенні бойових дій АТО. Площа пошкодженої території – 72,6 га; ступінь пошкодження – 50 %.

Природно-заповідні території, що зазнали або зазнають помірних впливів

Національний природний парк «Святі Гори» розташований на півночі Донецької області на берегах Сіверського Дінця. Територія зазнала незначних впливів, проте в рекреаційній зоні вже другий рік в таборах відпочинку розміщуються військові ЗСУ, які, за повідомленнями місцевих жи-

телів, активно користуються природними ресурсами (рубка дерев на дрова, здобування диких тварин тощо). Навколо місць розташування військових є мінні поля, про які співробітники НПП щоразу дізнаються випадково, натрапляючи на міни.

Шляхом опитування працівників НПП «Святі Гори» встановлено наступне. На території Парку у 2014 р. велися бойові дії, внаслідок чого територію було заміновано. На цей час проведено заходи з її розмінування. Тим не менш, окремі частини НПП залишаються замінованими і не можуть бути обстежені з метою встановлення рівня збитків. У кінці червня 2014 р. на території Ямпільського лісництва Лиманського лісгоспу велися інтенсивні бої, в результаті чого, за звітами лісгоспів, було пошкоджено низовими пожежами 1060 га лісу. Крім того, внаслідок вибухів снарядів утворилися вирви, снарядами та їх осколками пошкоджено дерева. Військові дії негативно вплинули на природу НПП: зникли червонокнижні птахи – журавель сірий та орлан білохвостий (було 5 гніздових пар) через польоти літаків та гелікоптерів на малій висоті над місцями їх гніздівель (до 100–200 м). Збільшилася чисельність кабанів та лисиць. У 2014 р. місцеві жителі не ходили до лісу через численні розставлені військовими або бойовиками «розтяжки». Після закінчення активної фази конфлікту та розмінування в останні два роки люди постійно ходять до лісу (проте у 2016 р. щонайменше три людини загинули під час збору грибів, а у 2014 р. загинув і один лісничий). Військові, як і польоти повітряного транспорту, є постійним фактором тривоги для тварин. В околицях НПП місцеві жителі вирубують ліс, тут поширене браконьєрство.

Природа НПП «Святі Гори» зазнала також впливу бойових дій, які велися на інших ділянках АТО. Так, у 2014 р. бойові дії під Слов'янськом призвели до появи значної кількості переселенців, які перебували на території НПП, і до цього часу не досліджено, чи зазнали природні біотопи від цього процесу шкоди, і якщо зазнали – то якої саме. Також у цей же період спостерігалася міграція копитних (зокрема, свині дикої) в Парк з-під Слов'янська, що сталося через турбування в зоні більш активних бойових дій)¹¹⁵.

Одна з ділянок НПП «Святі гори».
Фото Віктора Пархоменка

У цьому заповідному об'єкті важливими заходами для покращання ситуації є таке: 1) налагодження контактів місцевих мешканців і працівників Парку з ЗСУ, інформування військових про те, що вони таборуються на території ПЗФ; обговорити можливості вибору для розміщення сил ЗСУ місць поза ПЗФ; 2) проінформувати військових про суттєву шкоду польотів авіатехніки на малій висоті на орнітофауну; 3) провести повне обстеження НПП щодо мін, зробити оцінку завданих збитків заповідним екосистемам від військових дій.

Заказники Попаснянського району Луганської області. На основі інформації, переданої експертній групі Департаментом екології та природних ресурсів Луганської ОДА, можна стверджувати, що три заказники внаслідок військового конфлікту зазнали пошкоджень у 30–35%. Усі вони – заказники місцевого значення, розташовані в межах постійного землекористування ДП «Севєродонецьке лісомисливське господарство». Зокрема, співробітники Департаменту екології та природних ресурсів

¹¹⁵ До воєнних протистоянь в Парку були одиночні свині, проте з 2014 р. їх є десятки, що очевидно перевищує екологічну ємність заповідних екосистем Парку. Місцями їхня риюча діяльність дуже помітна, зокрема й у районі екостежки, яка через це втратила свою привабливість.

Луганської ОДА під час анкетування вказали на те, що від бойових дій у 2014–2015 рр. постраждали заказники ландшафтний «Новозванівський», «Барсуча балка», лісовий «Горіхівська діброва» (тут представлені високоцінні рослинні асоціації лучно-степових ділянок, байрачні ліси та ділянки різнотравного й різнотравно-типчакового степу). На цих територіях відбувалися маневри техніки, стрільби, вибухи, мінні поля та розтяжки, розміщення вогневих точок. Дані були отримані завдяки візуальному спостереженню, оскільки проведення більш детальної оцінки є небезпечним. Імовірно, що військові не були поінформовані про існування тут об'єктів ПЗФ.

У довідках, підготовлених у грудні 2014 році на запит Мінприроди, також йдеться про ці заказники: 1) ландшафтний заказник місцевого значення «Новозванівський» площею 209,8 га, розташований між м. Попасна та с. Троїцьке, що репрезентує ділянку штучно створеного серед безлісої місцевості лісу і поєднує лісову, лучну та степову рослинність, а також виконує протиерозійні функції. На час підготовки довідки (2014) заказник входив у зону бойових дій АТО. Площа пошкодженої території – 209,8 га, ступінь пошкодження – 35 %; 2) ландшафтний заказник місцевого значення «Барсуча балка» площею 134,6715 га, розташований на схід від с. Новозванівка на високих схилах, перерізаних балками, подекуди вкритих лісом. Є виходи вапняків та пісковиків. Характеризується байрачними лісами і ділянками різнотравно-типчаково-ковилового степу. У 2014 р. перебував у зоні бойових дій АТО. Площа пошкодженої території – 134,6715 га; ступінь пошкодження – 30%; 3) лісовий заказник місцевого значення «Горіхівська діброва» площею 351,7 га, розташований на північний захід від с. Горіхове, знаходився в зоні бойових дій АТО. Являє собою окреме лісове урочище байрачного типу, де зростають ліси як природного, так і штучного походження віком 60–120 років. За своїм складом є поєднанням лісової, лучної та степової рослинності. Площа пошкодженої території – 351,7 га, ступінь пошкодження – 30 %.

Природно-заповідні території біля м. Слов'янська Донецької області. Є відомості про дві природно-заповідні території, що зазнали прямих впливів від військових дій.

Регіональний ландшафтний парк «Слов'янський курорт» – територія площею 431,31 га, до складу якого входять такі об'єкти ПЗФ України: гідрологічні пам'ятки природи загальнодержавного значення «Озеро Сліпне» та «Озеро Ріпне», а також орнітологічний заказник місцевого значення «Приозерний», охоплює заплаву Дінця біля м. Слов'янськ і включає високоцінні водно-болотні угіддя. У 2014 р. тут відбувалися активні бойові дії. Місцеві експерти вказали, що через постійний фактор турбування (бойові дії та польоти гелікоптерів) з цих місць зникли до того численні водоплавні птахи, зокрема зникли на гніздуванні кулики-довгоноги та крячки малі (фахівці впевнені, що все це має місце).

Ботанічний заказник місцевого значення «Пришиб» площею 107,4 га розташований на території Слов'янського району, на північ від села Пришиб: саме тут на степову балку під час активних бойових дій впав літак АН-30.

Природно-заповідні території з незначними порушеннями

Це переважно території, що віддалені від зони бойових дій.

Заповідні ділянки Кременського району Луганщини. У табличних даних Луганського управління екології, підготовлених для Мінприроди, зазначено, що кілька низькорангових територій розташовані у Кременському районі. Станом на грудень 2014 р. могли бути охоплені зоною конфлікту три ділянки, проте їх оголошено заповідними лише згодом, у 2015–2016 роках: 1) заповідне урочище «Хрящуха» (14,9 га), 2) заповідне урочище «Широке» (96,0 га), 3) загальнозоологічний заказник «Жеребець» (55,0 га)¹¹⁶.

¹¹⁶ Територія цього заказника, особливо його заплавні озера, раніше була осередком існування хохулі (*Desmana moschata*) – найдавнішого (у геологічному вимірі) виду ссавців у сучасній фауні Європи, який в Україні був відомий тільки звідси.

Заповідні території Донецчини з умовно незначним впливом

Регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Клебан-Бик» площею 1974 га. Розміщений на території Костянтинівського району Донецької області, на обох берегах ріки Кривий Торець і Клебан-Бицького водоймища. За повідомленнями опитаних під час моніторингового візиту респондентів, прямих бойових дій на території РЛП не було, проте там постійно відбувається нищення природних комплексів, зокрема й деревостанів, при тому не тільки місцевими, але й працівниками, що діють за принципом «війна все спише». У 2014 р. територія була замінована, проте у 2015 р. її розмінено.

РЛП «Краматорський» Донецької області – один із наймолодших парків у Донецькій області. За результатами опитування кількох різних місцевих фахівців встановлено таке. Хоча Парк розташований на значній території (1738,82 га), він не постраждав від військових дій: лише в його околицях сили ЗСУ рили окопи у 2014 р., проте інспектори РЛП провели з ними бесіду і територія ПЗТ не була пошкоджена. Чисельність мисливських тварин за час АТО збільшилася (свині дикої та сарни стало у 2–3 рази більше, фазана – у 3–4 рази), заєць «зберіг» низьку чисельність. З 2014 до кінця 2016 рр. відкрито 7 кримінальних справ, зокрема у зв'язку з незаконними рубками лісу лісництвом. Спілкування з місцевим населенням налагоджено і люди допомагають охороняти РЛП. Військові сапери самі йшли на контакт і пропонували розмінувати територію, проте мін у РЛП за весь період АТО не відмічено.

Під час дослідження інших відкритих джерел нами також знайдена інформація про те, що в РЛП «Краматорський» на площі 100 га невстановленими особами проведено сільськогосподарські роботи, чим завдано збитків на суму майже 1 млн грн. Окрім того вказано, що значна територія зруйнована внаслідок створення фортифікацій НЗФ¹¹⁷.

Важливими подальшими заходами є: 1) внесення необхідних змін до нормативно-правових актів щодо організації території Парку, оскільки наразі діє старе положення про підпорядкування Парку Управлінню навколишнього природного середовища (якого вже не існує); 2) визначити та зафіксувати точні види й обсяги пошкоджень на території цього заповідного об'єкта.

4.3. Природно-заповідні території в зоні окупації

Наше дослідження у цій частині спирається на такі джерела:

- документ «Інформація щодо стану територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого та загальнодержавного значення, розташованих на тимчасово неконтрольованій території в Луганській області» (відповідь Департаменту екології та природних ресурсів Луганської ОДА на запит Мінекології, грудень 2014 р.);
- відомості від колег, що відвідували ці території протягом 2014–2016 рр.; опитування колишніх співробітників установ ПЗФ та науковців; відомості з відкритих джерел.

Природні заповідники

«Провальський степ» – відділення Луганського природного заповідника НАН України, розташоване біля села Провалля Довжанського району. Складається з двох ділянок (урочищ): Калинівської (299,61 га) та Грушівської (287,89 га). Наразі перебуває на неконтрольованій частині Луганської області. За інформацією з Вікіпедії¹¹⁸, екосистеми Провальського степу практично зруйновані у ході російської збройної агресії проти України (2014–2016).

Відомості від співробітників ЛПЗ (з міркувань безпеки їх персональні дані тут не наводяться). Заповідний об'єкт є давнім (створений у 1975 р.), і місцеві добре знають, що територія знаходиться

¹¹⁷ Війна і довкілля: заповідники в зоні АТО [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/V050yz>.

¹¹⁸ Провальський степ (заповідник) : Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Провальський_степ_\(заповідник\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Провальський_степ_(заповідник)).

під охороною. Цей заповідний об'єкт відвіданий двічі протягом 2015 р. нашим колегою з ЛПЗ, який засвідчив, що ця територія залишилася без кадрового забезпечення, у тому числі й охорони, проте місцеві жителі її не займають, і тому заповідник знаходиться у добре збереженому стані. Військових дій в ньому не було. При маршрутному обліку фауни відмічено, що там багато свині дикої, є тушкан, місцеві жителі випасають худобу. На Калинівській ділянці збереглися усі шлагбауми та аншлаги, але впав один снаряд «Граду». Міністерство екології поінформовано Департаментом екології Луганської ОДА про те, що філіал «Провальський степ» площею 587,5 га розташований на території, яка тимчасово не контролюється українською владою. Те саме повідомлено й до НАН України, у підпорядкуванні якої перебуває ЛПЗ.

Відомості від Департаменту екології та природних ресурсів Луганської ОДА: у Мінприроди є така інформація щодо заподіяної шкоди Провальському відділенню ЛПЗ: 1. *Грушівська ділянка:* степова та лісова пожежі, що виникли в результаті бойових дій (пошкоджено ділянки петрофітного різнотравно-типчакково-ковилового та чагарникового степу і байрачні ліси в балках). Пошкоджено 287,89 га (100 % території ділянки). Складено акт. 2. *Грушівська ділянка:* мав місце заїзд та проїзд важкого транспорту через територію ділянки. Пошкоджено ділянки петрофітного різнотравно-типчакково-ковилового та чагарникового степу та байрачні ліси в балках. Площу пошкоджень не встановлено, проведено лише візуальний огляд без детальної оцінки. 3. *Калинівська ділянка:* у 2014 р. мали місце попадання снарядів на територію ділянки в результаті бойових дій. Пошкоджено ділянки петрофітного різнотравно-типчакково-ковилового і чагарникового степу, а також байрачні ліси в балках. Уражена площа – 10 м²; складено акт, зроблено картосхему.

Важливими подальшими задачами є: 1) порушення питання дирекцією ЛПЗ і Департаментом екології та природних ресурсів Луганської ОДА через Мінприроди та НАН України щодо статусу «Провальського степу», який залишається в зоні окупації і не може контролюватися охороною і науковцями Луганського заповідника; 2) необхідно провести аналіз усіх доступних джерел шляхом OSINT обстеження ділянок «Провальського степу» з метою оцінки завданих заповідним екосистемам збитків.

«Хомутовський степ» – відділення Українського степового природного заповідника НАН України. Знаходиться в Бойківському (кол. Тельманівському) районі Донецької області, в зоні окупації. Площа – 1030,4 га. Відомості вкрай обмежені. Заповідник суттєво постраждав від обстрілів та пересувань техніки.

Національний природний парк «Меотида»: сектор Парку (район Кривої коси) розташована на неконтрольованій українською владою частині Донецької області, в зоні окупації. Є інформація, що «половину переорали», проте чи це було зроблено військовою технікою, чи сталося внаслідок артобстрілу, чи під час базування там НЗФ, чи було розорано під посіви – невідомо.

Щодо цього НПП важливо порушити питання (перед обласною владою та Мінприроди) щодо статусу ділянок, які опинилися в зоні окупації, і провести обстеження цих ділянок з метою оцінки завданих збитків шляхом аналізу всіх доступних джерел, зокрема й шляхом OSINT.

Заказники та РЛП

Заповідні території в межах Лутугинського району Луганщини. На території району розташовувалися такі об'єкти і території ПЗФ України: геологічні пам'ятки природи «Менчікурівський розріз», «Балка Довга», «Балка Безіменна», «Балка Кривенький яр» та «Юр'ївська»; загально-зоологічний заказник «Іллірійський»; ботанічні пам'ятки природи «Балка Плоська» та «Знам'янський яр»; ботанічний заказник «Лісне»; ландшафтний заказник «Першозванівський»¹¹⁹. Бойові дії відбулися на степових

¹¹⁹ Лутугинський район: Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/vNDaPs>.

територіях та поблизу водних об'єктів, які раніше використовувалися для випасання худоби. На даний час там встановлені і діють військові полігони, де перебувають НЗФ. Також воєнні дії відбулися біля сіл Пісне, Успенка, Юр'ївка, Іллірія. Ця територія важлива у стратегічному плані – у 2014 р. була спроба ЗСУ, просуваючись через неї, звільнити Луганськ від бойовиків; зараз вона зайнята російськими окупаційними військами. Ця територія активно нищилася місцевим населенням та окупантами. Загалом увесь район зазнав нищення з боку НЗФ (дані з анкети, отриманої експертною групою від Департаменту екології та природних ресурсів Луганської ОДА восени 2016 р.).

Регіональний ландшафтний парк «Донецький кряж» загальною площею майже 10 тис. га розташований у Шахтарському та Амвросіївському районах Донецької області. Парк обмежений заплавою р. Кринка з притоками і асфальтовою дорогою, що йде через с. Петрівське – с. Григорівка – с. Кринички. У РЛП «Донецький кряж» розташована Савур-могила – найвища точка Кряжу, де 2014 р. йшли запеклі бої, одні з наймасштабніших боїв АТО. Еколог Катерина Норенко разом із колегами порахувала кількість вирв від вибухів великокаліберних боєприпасів у районі Савур-могили за знімками з космосу – встановлено понад 16 тис. вирв діаметром від 1 м до 12 м. Значна частина території Парку (понад 3 тис. га) знищена пожежами під час боїв¹²⁰.

4.4. Фактори, що впливають на екосистеми та біоту

Нижче наведено перелік факторів, які створюються або провокуються військовими діями і впливають на стан природних комплексів або окремих популяцій та угруповань. Більшість факторів мають комплексну дію, і їх поділ на групи зроблено лише за критерієм переважної ролі. Наприклад, вибухи є одночасно фактором руйнації рослинного і ґрунтового покривів, загибелі й розлякування тварин та провокування пожеж і ерозійних процесів.

Фактори порушення рослинного покриву і ґрунту

Вибухи снарядів («Град», «Торнадо», міни, розтяжки та ін.) – найбільш суттєвий фактор. Має ряд впливів:

а) внаслідок утворення вирв руйнується ґрунтовий і рослинний покрив (в одному випадку помічена також значна ерозія) і ростуть інвазійні види (злінка канадська, амброзія, лопух *Arctium lappa* та ін.);

б) пожежі – мають дуже значні площі впливу: упродовж червня-вересня 2014 р. в зоні АТО зафіксовано 2901 випадок загорянь (Василюк, 2014). Проте на відміну від вибухів після пожеж на постраждалих ділянках відновлюються переважно аборигенні рослини;

Згорілі дерева від пожежі, спричиненої «Градом»; сосна, поруйнована уламками «Граду», у заповіднику «Трьозіхбенський степ». Фото Віктора Пархоменка

¹²⁰ Про долю заповідників // Український лісовод [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lesovod.org.ua/node/27224>.

в) ламання дерев від встановлених розтяжок та внаслідок артобстрілів. Місцями частка таких дерев на заповідних територіях є надвисокою;

г) забруднення ґрунтів – у вирвах ґрунти мають значний вміст важких металів, зокрема концентрація титану у 150 разів більша, а сульфатів – у 2,5 рази. Окрім того, підвищений вміст також ванадію, свинцю та кадмію. Через це відновлення рослинного покриву у вирвах повільне¹²¹;

д) окрема проблема – забруднення ґрунтів фосфорними бомбами, які використовують НЗФ, хоча вони є забороненими.

Заростання степів чагарниками та ріст популяцій мисливських видів тварин (лисиці, кабани, козулі, фазани) через зменшення антропогенного впливу (замінований ліс та луки не дають змогу людям ходити, викошувати траву тощо)¹²². Гостро постає проблема збереження степів (заростають чагарником); існує проблема з зоонозами, зокрема й сказом (лисиця перевищує чисельність у 8 разів і сягає до 8 ос./1000 га). Водночас відзначено помітне зменшення кількості поселень підземних тварин, зокрема й сліпаків (дані І. Загороднюка). Останній факт вимагає особливої уваги і подальшого дослідження, оскільки може бути індикатором інтенсивності бойових дій (подібне помічено в околицях заповідника «Кам'яні могили»: В. Сіренко, особ. повід.).

Фактори турбування та розлякування тварин

1. Шум розлякує тварин – гелікоптери, вибухи снарядів, важка техніка мають значний шумовий вплив на природу. Наприклад, у НПП «Святогорський» перестали гніздитися журавель сірий та

Гелікоптер над заповідником «Крейдова флора» як фактор турбування фауни, зокрема й гніздових видів птахів.

Фото Віктора Пархоменка

орлан-білохвіст. Тобто є чутливі види, які перестають гніздитися, а їх місце займають чужорідні види, що характерні для порушених екосистем (напр., лелеки). Із ссавців поширення набуває шакал, тим паче, що для нього чимало сприятливих умов (заростання колишніх пасовищ і лук, часта загибель диких тварин і людей).

2. Унаслідок зменшення кількості та інтенсивності руху транспорту на автошляхах зменшилась кількість збитих на дорогах тварин. Такий фактор загалом є позитивним (у «нормі» на дорогах гине до 5 особин різних видів хребетних на 100 км за добу), проте він перекривається випадковою загибеллю тварин від дії інших факторів.

3. Загибель тварин від мін та розтяжок. При мінуванні територій не у всіх випадках створені карти, що

є небезпекою для людей і свійських тварин, яких місцеві жителі випасають. Бойовики мінували навіть заповідні території («Крейдова флора», Станично-Луганський заповідник, Кондрашівський заказник та ін.). Відомі численні приклади того, що дикі свині натрапляли на розтяжки біля Святогірська (дані С. Лиманського; чимало повідомлень у ЗМІ щодо інших районів в зоні АТО).

4. Вибухи та інші фактори інтенсивних воєнних дій провокують масові міграції тварин. Наприклад, під час боїв у Слов'янську у травні 2014 р. відмічено 20 особин кабана біля Святогірська (дані місцевих жителів та науковців з НПП «Святі Гори»).

¹²¹ Докладніше про забруднення ґрунтів див.: Балюк, Шомпол, 2015.

¹²² Проте точні цифри щодо чисельності мисливських тварин навести неможливо – документи з обліками за попередні роки лишилися у відповідних офісах колишніх обласних центрів; мисливська статистика тепер зовсім не збирається.

Трансформація ландшафту та фізичне забруднення

1. **Забруднення природних територій** уламками, осколками, хімікатами (вплив на підземних тварин, рослини). Це є значною небезпекою для всіх живих організмів, а надто для риучих тварин (дикі свині, сліпаки і сліпачки, мишовидні гризуни, велика кількість комах та інших груп безхребетних, які живуть в норах або в ґрунтовому шарі).

Уламок з російського БТР, що вигорів вщент, на одній з найвищих точок в заповіднику «Крейдова флора».

Фото Віктора Пархоменка

Сміттєзвалище на місці вирви від розриву авіабомби на околиці с. Закітне біля заповідника «Крейдова флора»

портні витрати, так і через небезпеку потрапляння під обстріли або на розставлені «розтяжки» та мінні поля. Через це фактично навколо всіх селищ формуються стихійні сміттєзвалища.

Аналіз впливів на рослинний і ґрунтовий покриви

Відновлення ґрунтів після вибухів (авіабомбами та снарядами 80 і 120 мм) – за спостереженнями дослідної групи з доповненнями С. Лиманського:

1) **піщані ґрунти**: від 120-мм снарядів діаметр вирв 1,5–1 м, глибина до 0,5 м. Від снарядів 80 мм – пошкодження у 2–3 рази менші за вказані вище показники. Авіабомби – діаметр вирви до 8 м, глибина 2 м. Період відновлення 5–7 років, вирви від авіабомб мають значну шкоду, оскільки і довше відновлюються, і використовуються місцевими для сміттєзвалищ. У одному випадку на те-

2. **Облаштування військових баз** – однією з характерних рис позиційних воєнних протистоянь є риття окопів та створення інших фортифікаційних споруд, що веде до руйнування верхнього шару ґрунту, у тому числі й від переміщення важкої техніки, впливів від викидів пального та підтікань оливи (що в сумі може вимірюватися тоннами на кожний більш-менш великий пункт базування військових).

3. **Знищена техніка** залишає значну кількість шкідливих речовин у ґрунті. Внаслідок загоряння БТР у «Крейдовій флорі» через два роки рослинний покрив на ділянці 10х5 м мав відсоток відновлення 20 %. Досі лишилися плями від згоряння паливних рідин БТР, на яких рослинність відновилася лише на 10–15 %. Окрім того, уламки техніки створюють нові елементи середовища, які сприятливі для низки чужорідних видів, які, у свою чергу, створюють проблеми унікальній місцевій біоті. Це ж стосується будь-яких інших уламків техніки, частин амуніції й боєприпасів, їх упаковок тощо.

4. **Утворення сміттєзвалищ на місці вирв та у місці бойових дій** – людям нема куди викидати сміття, бо сміттєзвалища на віддалі від поселень небезпечно відвідувати. Окрім того, всі давні (довоєнного часу) сміттєзвалища фактично не використовуються як через віддаленість від населених пунктів і неможливість мешканців забезпечувати такі транс-

риторії заповідника «Трьозіхбенський степ» відзначено утворення процесів ерозії у вирві від снаряду 120 мм. Також у цій місцевості 10 % вирв від снарядів 120 мм не заросли на другий рік після обстрілів, тому час їх відновлення може складати більше 7 років;

2) *чорнозем* – снаряди 80–120 мм утворюють вирви діаметром до 0,5–1 м, глибиною до 30–40 см. Вирви від авіабомб – діаметром до 2 м, глибиною до 1 м. Чорнозем має найменші показники ушкодження і найшвидше відновлюється (табл. 5). Переглянуто детально п'ять вирв, помічено, що через розвинену кореневу систему у вирві землю виринає шматками разом з рослинами, які досить швидко відновлюються. Під час відновлення більше 70 % складають аборигенні рослини, серед інвазійних видів домінують злинка канадська (*Erigeron canadensis*), лопух (*Arctium lappa*), і за даними Лиманського – дурман (*Datura sp.*). Для заростання потрібно приблизно три роки, але оскільки інвазійні види вселяються швидше за аборигенів, то необхідні спеціальні заходи для відновлення аборигенної рослинності;

3) *глина* – ушкодження від снарядів мають незначну глибину та площу (наприклад, від 120 мм снарядів утворюються вирви діаметром до 1 м та глибиною 0,3–0,5 м). Заростає повільно, відновлення може тривати 5–7 років;

4) *мергель* – має досить значні ушкодження від 120 мм снарядів – вирва сягає у глибину 1,5 м і діаметром 3 м. Від снарядів 80 мм – у 2–3 рази менші, а від авіабомб вирв не виявлено, проте вони, за нашими оцінками, можуть бути у 1,5 рази більшими, ніж на піщаних ґрунтах. Відновлення рослинності тут одне з найнижчих і може сягати 5–10 років;

5) *монолітна крейда* – незважаючи на найнижчі ушкодження від снарядів (від 120 мм снарядів утворюються вирви глибиною до 20 см і діаметром до 0,5 м), відновлення аборигенних рослин (домінують іссоп та чебрець) на таких ділянках є найдовшим і сягає 10 і більше років.

Вирубвання деревостанів та лісосмуг. За повідомленням колег з Луганської екологічної інспекції, наразі це одна з найактуальніших проблем.

Луганська область належить до степової зони, в зв'язку з чим має один з найнижчих рівнів лісистості в Україні – близько 7%. Погіршення стану лісів на території Луганської області в зоні АТО сьогодні є однією з найбільших екологічних проблем регіону. Пошкодження лісових масивів в зоні бойових дій визначити вкрай тяжко, але можна з впевненістю сказати, що вони набули загрозливих масштабів, особливо на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду. Так, значно постраждали лісові насадження Станично-Луганського та Новоайдарського районів.

У 2014 р. внаслідок окупації частини території Луганської області з 11 лісомисливських господарств вийшло з-під державного контролю 3, такі як: Свердловське, Іванівське та Луганське.

Знищення дерев значно підвищує ризики повеней та паводків; відповідно, погіршується якість ґрунту та родючість. Крім цього, знищення лісів зумовлює зменшення біорізноманіття, знищення ареалів рідкісних видів флори і фауни, загибель цінних природних екосистем та негативний вплив на клімат регіону.

У зв'язку з випадками виявлення фактів масового порушення лісового законодавства і з метою протидії незаконним рубкам у лісах Луганської області та оперативного реагування, Державною екологічною інспекцією у Луганській області, починаючи з 2015 р., посилено заходи державного контролю щодо недопущення незаконних рубок та інших порушень природоохоронного законодавства. Так, за матеріалами перевірок указаним органом протягом 2015–2016 рр. відкрито п'ять кримінальних проваджень за фактами несанкціонованої рубки дерев.

Державною екологічною інспекцією в 2016 р. за результатами обстеження території іхтіологічного заказника місцевого значення «Айдарський» встановлено факт незаконної рубки невстановленими особами 19 сироростучих дерев до ступеня припинення росту. Розмір шкоди склав 126167 грн. 00 коп. Матеріали направлено до правоохоронних органів. За вказаним фактом СВ Новопокровського ВП ГУНП в Луганській області порушено кримінальне провадження за ст. 246 КК України.

Відсоток домінування певних видів рослин у вирвах і динаміка відновлення
рослинного покриву

Вид рослини	Тип ґрунту				
	Піщані	Чорноземи	Глини	Мергель	Крейдові схили
Злинка канадська (<i>Erigeron canadensis</i>) *	80–90%	30–50%	до 50%	70–80%	до 10%
Лопух (<i>Arctium lappa</i>)	0%	1 вирва	0%	0%	0%
Дурман (<i>Datura</i> sp.)	—	одиночні випадки	—	—	—
Аборигенні рослини	10–20%	більше 50%	до 10%	10–20%	до 10%
Відсоток покриття вирви рослинами через два роки після військових дій	10–40%	до 100%	10–20%	10–20%	до 10%
Очікуваний період відновлення	5–7 років	2–3 роки	5–10 років	5–10 років	10 років і більше

* У вирвах злинка активно витісняє аборигенні види рослин і з кожним роком збільшує присутність у вирвах на 20–30 %; за 3–4 роки ця рослина може заповнити вирву повністю

Системні фактори, що впливають на зміни у природокористуванні

1. **Зупинка заводів, шахт та промислової діяльності:** хоча загалом це має позитивний екологічний вплив, оскільки суттєво зменшує антропогенне навантаження при природні комплекси, проте щодо шахт існує проблема – вони затоплюються водою і наслідки цього негативні, що добре описано в літературі.

2. **Безконтрольне здійснення промислової діяльності:** згідно з чинною нормативно-правовою базою в зоні АТО діє мораторій на проведення перевірок органами і посадовими особами, уповноваженими законом здійснювати державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності¹²³. Відповідно, відсутній екологічний контроль за суб'єктами господарювання (наприклад, у Северодонецьку працює асфальтний завод та об'єднання «Азот», Рубіжанський завод «Зоря», лісгоспи, місцеві виробництва фізичних осіб). Тому доцільно зробити поправку до закону, в якій передбачити, що суб'єктів господарювання не може перевіряти ніхто, крім відповідних обласних екологічних інспекцій.

3. **Кардинальні зміни традицій та звичок місцевих жителів:** внаслідок мінування лісів та луків місцеві жителі були змушені вирізати корів, припинити рибальство, збір ягід, грибів, полювання та інші традиційні форми природокористування, однак розквітло «тихе браконьєрство» («сільське браконьєрство») задля забезпечення родин (забезпечення білковою їжею та дровами): рибальство, здобування диких тварин капканами та удавками тощо. Значних масштабів набуло знищення лісосмуг (у т. ч. міжпольових та уздовж доріг), які місцеві жителі або військові та бойовики (зокрема й з блокпостів) вирубують на паливо.

Масові рубки і винищення полезахисних лісосмуг (ПЗЛС), безконтрольність та нераціональне їх використання, особливо в Станично-Луганському, Новоайдарському та Попаснянському рай-

¹²³ Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.09.2014 № 1669-VII [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/TfRE2A>.

онах, що знаходяться на лінії розмежування АТО, а також у Старобільському та Новопсковському районах Луганської області, – все це вже найближчим часом може обернутися екологічною небезпекою для регіону.

**Несанкціонована рубка дерев на території Новопсковського району невідомими особами
(фото з Луганської обласної екоінспекції)**

Оскільки за своїм впливом і господарським значенням ПЗЛС належать до лісомеліоративних насаджень, тобто розміщені на сільськогосподарських землях у визначеній екосистемі, вони є одним з потужних довготривалих чинників підвищення врожайності сільськогосподарських культур завдяки поліпшенню мікрокліматичних умов, змінам гідрологічного режиму та протидії ерозії ґрунтів.

Сьогодні ПЗЛС стали місцем самовільного скидання сміття, потерпають від випалювання стерні на прилеглих полях. Жодного кроку в напрямку відновлення лісосмуг господарниками не робиться. Наразі практично неможливо вирішити проблему правового режиму полезахисних смуг, адже питання щодо утримання та використання ПЗЛС не врегульовано на законодавчому рівні.

Аграріїв Луганської області також дуже турбує питання щодо правомірності проведення санітарних рубок в ПЗЛС, адже за даними Асоціації фермерів та Аграрного союзу Луганської області ПЗЛС розростаються на орендованій землі сільськогосподарського призначення, що призводить до затінення земельних ділянок і, як наслідок, до зменшення врожаю. Держава не втручається у процес санітарної очистки лісосмуг, обпилювання гілок дерев, а балансоутримувачі ПЗЛС відсутні. Тому аграрії, не маючи змоги законно провести вирубку дерев, вимушені несанкціоновано проводити прорідження порості та обпилювання гілок дерев задля збереження власного врожаю.

Таким чином, тривала відсутність господаря у ПЗЛС перетворилася у критичну проблему державного масштабу, вирішення якої можливе лише при передачі ПЗЛС балансоутримувачам, які би були відповідальними за охорону, захист, використання та відтворення ПЗЛС, та розроблення державою порядку утримання та використання ПЗЛС.

4. **Незаконне добування корисних копалин** (зокрема вугілля, піску, мергелю) – було суттєвим фактором і до війни, проте значення його явно зросло, оскільки це стало одним з базисів місцевої економіки.

5. **Ігнорування потреб збереження ПЗТ як з боку військових ЗСУ, так і НЗФ** – у переважній більшості випадків (частково описаних вище) облаштування місць дислокації військових підрозділів, таборів та вогневих позицій здійснюється з повним ігноруванням не лише факту знаходження на заповідних територіях (часто з наявними аншлагами), але й наданням таким дислокаціям переваг (напр., таборування військових у заповіднику «Придінцівська заплава» та НПП «Святі гори», створення стрільбищ у заповіднику «Трьохізбенський степ», окопів у заповіднику «Крейдова флора», нищення на заповідних

ділянках дерев на власні потреби та задля створення комфортних умов перебування або побудови фортифікаційних споруд¹²⁴, здобування або просто нищення диких тварин тощо. Відомий також випадок розорювання під сільськогосподарські потреби земель зі складу Національного парку «Меотида».

Шляхи зменшення або запобігання дії факторів

Однією з важливих задач для успішного ведення подальшого моніторингу є розробка класифікатора факторів впливів. Основою такого класифікатора може стати система опису факторів ризиків, прийнята Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів (12 груп факторів за «Threats Classification Scheme»¹²⁵). На основі такої системи можна описувати впливи, викликані військовими діями та змінами у місцевому природокористуванні як на рівні екосистем, так і життєдіяльності популяції окремих високораритетних і господарсько важливих видів, щодо яких діють (або діяли до конфлікту) програми з моніторингу та підтримки популяцій.

Необхідно рекомендувати науковим державним установам у свої пріоритети включити дослідження циклу: «Моніторинг екосистем в умовах (у результаті) ведення АТО». В умовах війни ці теми важливіші, тому в першу чергу заслуговують на державну підтримку, а інші й поточні можуть бути забезпечені й позабюджетним фінансуванням. На жаль, наразі ця ідея майже не розвивається, хоча результати досліджень експертної групи й аналіз поточних публікацій свідчать про її надзвичайну важливість. Важливо зазначити, що в багатьох гарячих точках світу подібні дослідження велися й ведуться, оскільки зміни в середовищі і в природокористуванні, викликані військовими діями (у широкому розумінні), є важливим матеріалом для прогнозування процесів змін в екосистемах¹²⁶. Схожі узагальнення зроблено для країн Європи, Азії й Африки.

Також вкрай важливим питанням є забезпечення функціонування заповідників в умовах збройного конфлікту. На жаль, заповідники, розташовані в зоні АТО або поблизу неї, мають незмінне і вкрай низьке фінансування; давно не переглядалися програми моніторингу, і ця вся діяльність ведеться на тих самих засадах (і з тими самими вимогами), що й господарювання, охорона та дослідження у віддалених від зони конфлікту заповідниках. Жодних змін у діяльність таких установ з початку АТО не було запропоновано й реалізовано, що не є нормальним. Варто змінити фінансування заповідників, що розташовані в зоні АТО і співробітники яких там працюють. Також важливо першочергово забезпечити їх засобами дистанційного контролю, охорони й моніторингу, зокрема дронами, фотопастками, приладами нічного бачення, легким транспортом, GPS, веб-камерами для постійного спостереження і відповідною оргтехнікою тощо. Необхідним є й проведення відповідних майстер-класів та установчих курсів для роботи в таких умовах і з таким технічним забезпеченням.

4.5. Аналіз роботи служб контролю

Робота установ з контролю стану екосистем та служб взаємодії

Інтерес з боку центральних державних установ до екологічних проблем регіону є мінімальним і був проявлений лише раз за три роки: у грудні 2014 р. обидва обласні департаменти екології (Луганський і Донецький) отримали запити від Мінекології про стан ПЗФ у зв'язку зі збройним конфліктом та іншими діями, спричиненими конфліктом. Інших запитів чи проявів інтересу не було. Самі управління мають суттєві обмеження у своїй діяльності, про що йтиметься далі.

¹²⁴ Докладно подібні випадки описано в розділі 2.

¹²⁵ Threats Classification Scheme (Version 3.2) // IUCN – <https://goo.gl/6NtT1p>.

¹²⁶ Таким є цикл праць щодо виникнення і шляхів розвитку інвазії чужорідних видів, частина з яких несе суттєві загрози місцевому господарству. Одним з прикладів є широка інвазія «кукурудзяного жука» *Diabrotica virgifera*, який нищить посіви кукурудзи і почав свій наступ на Європу з Балкан, у пік розвитку балканської кризи 1990–1992 рр. (завезений з Америки з військовими вантажами).

Діяльність департаментів екології та екологічних інспекцій

Обидва обласні екологічні управління – Департамент екології Луганської ОДА (м. Северодонецьк) та Донецької ОДА (м. Краматорськ), за повідомленнями завідувачів відділами ПЗФ цих департаментів, після евакуації залишилися фактично без матеріалів, зокрема й кадастрів ПЗФ. У зв'язку з ситуацією, що склалася, всі матеріали лишилися на тимчасово неконтрольованій українською владою території. Тому порівнювати дані про стан ПЗФ до війни і після неможливо. Тобто система моніторингу фактично зруйнована.

Після введення в дію Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» ці департаменти втратили можливість вести моніторинг порушень, а обласні екологічні інспекції – здійснювати планові перевірки підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності і господарювання, дотримання вимог природоохоронного законодавства. Наразі здійснення державного нагляду (контролю) можливо лише за рішенням суду в рамках кримінального провадження, з подальшою передачею матеріалів перевірки до правоохоронних органів для вжиття заходів впливу в рамках чинного законодавства. У зв'язку з цим контроль за станом природних екосистем знизився, що призвело до погіршення стану навколишнього природного середовища. Пов'язано це з мораторієм на проведення планових та обмежень при проведенні позапланових перевірок суб'єктів господарювання, що передбачено Законом.

Водночас здійснення екологічною інспекцією перевірок дотримання вимог природоохоронного законодавства громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, вимог законодавства – про охорону, захист, використання та відтворення лісів; охорони, утримання і використання зелених насаджень; використання, охорону та відтворення рослинного світу; охорону, раціональне використання та відтворення тваринного світу; під час ведення мисливського господарства та полювання; про збереження об'єктів рослинного та тваринного світу, занесених до Червоної та Зеленої книг України; про охорону, використання і відтворення риби та інших водних живих ресурсів; про додержання режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду; щодо охорони, утримання і використання зелених насаджень; про поводження з відходами – зменшено до мінімуму у зв'язку з майже повною відсутністю транспортних засобів, в тому числі транспортних засобів з підвищеною прохідністю, які залишилися на тимчасово окупованій території, та малою кількістю співробітників у відділах.

За результатами обговорення цієї проблеми зі співробітниками заповідників та обласних департаментів екології та екологічних інспекцій на сьогодні немає законодавчих підстав для формування запитів та проведення оцінок збитків. Тому актуальною є потреба у внесенні відповідних законодавчих змін.

Під час виконання покладених на департаменти екології та екологічні інспекції функцій виникають і проблеми матеріально-технічного забезпечення. Зокрема, протягом двох останніх років вони не повною мірою забезпечені паливно-мастильними матеріалами. Штат працівників зменшився, внаслідок чого їхня активність значно знизилася: зараз складають лише до 35 протоколів за місяць проти 80, як це було раніше. Більша частина протоколів останнього часу стосуються порушень правил пожежної безпеки в лісах, порушень правил рибальства та порушень правил поводження з відходами.

Діяльність ПЗФ та їх взаємодія з СІМІС

Слід констатувати, що на сьогодні фактично відсутня взаємодія екологічних установ (департаменти екології, екологічні інспекції, дирекції ПЗТ) та військових, попри те, що існують і загалом успішно функціонують, як показав наш досвід, служби цивільно-військової взаємодії (СІМІС). Для покращення ситуації і налагодження такої взаємодії з підрозділами СІМІС важливо таке:

1) проблемою є відсутність інструкцій та журналів проведення інструктажу для працівників заповідників, а також відсутність практики будь-яких роз'яснювальних семінарів чи інструктажів для цивільного населення щодо безпеки поведінки на природних територіях, де є чимало нерозірваних снарядів, закладених мін тощо; навіть у заповідних установах з наявним штатом, в обов'язки якого входить робота в терені (напр. в ЛПЗ), дотепер не було жодних інструктажів, і навіть немає журналів з відмітками про їх проходження;

2) керівництву установ ПЗФ та науково-технічним радам ПЗФ варто ініціювати проведення для військових семінарів з роз'ясненням того, які природні цінності охороняються законами України на територіях ПЗФ, темами яких можуть бути і семінари в рамках військово-патріотичної роботи у підрозділах ЗСУ, зокрема щодо заповідних об'єктів в зоні АТО. Важливим є й зустрічне налагодження контактів військових з керівниками природних заповідників та НПП, а також керівництвом департаментів екології та інспекторами;

3) установам ПЗФ необхідно провести оцінку матеріальних втрат внаслідок збройного конфлікту, у т. ч. й тих, що сталися внаслідок пограбувань або воєнних дій. На основі цього важливо провести широку адвокаційну кампанію щодо проблеми нищення майна і об'єктів охорони в заповідниках в умовах АТО та шукати можливості для відновлення втраченого майна. Окрім того, важливим є формування переліку засобів моніторингу відповідно до умов АТО, зокрема й насамперед – технічних засобів дистанційного моніторингу¹²⁷;

4) необхідно широко пояснювати державним органам (в усіх установах ПЗФ до візиту моніторингової місії цього не знали!), що цивільно-військове співробітництво – це реальні можливості для сприяння й здійснення державними органами екологічного нагляду та природоохоронними установами їхніх функцій, і необхідно розвивати такі форми співробітництва: військові краще обізнані про стан доріг і місцевості, вони забезпечені транспортом, і важливо знати, що мета СИМІС – саме забезпечити взаємодію цивільного населення з військовими, а саме цього і потребують природоохоронці.

Пропозиції щодо діяльності та рішень центральних органів держави:

1. Порушувати питання про те, чому центральні державні органи не вимагають даних щодо збитків внаслідок недбалого господарювання та дій військових. Наразі є досить можливостей у використанні дронів навіть на непідконтрольних ділянках ПЗФ і дистанційному моніторингу та визначенні проблем у заповідних об'єктах. Актуальною задачею є створення запитів про стан природних екосистем й аналіз таких даних у всій зоні АТО.

2. Актуальним є ініціювання департаментами екології та співробітниками установ заповідного фонду семінарів для військових, приміром: «Природа в умовах військового конфлікту», «Природне надбання в умовах АТО», що дозволило би налагодити контакти між військовими і цивільними (на таких семінарах важливо зібрати усіх місцевих керівників та екологів). Проведення подібних семінарів може бути підтримано міжнародними інституціями; важливо доводити до відома військових, що закон про ПЗФ ніхто не скасовував (і в умовах АТО) і їхня діяльність (зокрема й господарська) не має суперечити задачам збереження природи та природних ресурсів.

3. Існують законодавчі обмеження в діяльності департаментів екології та екологічних інспекцій, тому необхідно порушувати це питання на державному рівні, щоб інспекція могла перевіряти не лише території й об'єкти ПЗФ, які закріплені за місцевими органами самоврядування (тобто ПЗТ місцевого рівня, зокрема заказники), а й природні заповідники та національні парки. Нині такі пе-

¹²⁷ На жаль, наразі в установах ПЗФ є навіть хронічна нестача пального для транспорту.

ревірки можливі лише за рішенням суду, а потребою є можливість інспекторів перевіряти природно-заповідні об'єкти і території будь-якого рангу¹²⁸.

4. При проведенні інспектувань та протоколюванні порушень виникає проблема щодо визначення понять «школа» та «істотна школа». При цьому на позитивне рішення суддів щодо надання дозволу на проведення перевірок можна розраховувати тільки коли було встановлено, що завдана шкода є істотною. Навіть при протоколюванні порушень, наслідком яких є ерозія ґрунтів, в поліції питають «чи істотна школа?» (відповідно до ст. 246), але ні інспектори екології, ані департамент екології не можуть зробити таку оцінку, оскільки методики чи шкали школи немає. Через це формується замкнене коло, і поліція по суті сама вирішує, відкривати кримінальну справу чи ні. Необхідні документальне роз'яснення Мінприроди щодо того, що екологічні збитки можуть кваліфікуватися такими ж «істотними», як і господарські¹²⁹.

Питання, що вимагають першочергового вирішення

1. Розвиток правового аспекту захисту навколишнього природного середовища в умовах збройного конфлікту. В умовах збройного конфлікту фактично на всій території конфлікту не виконуються або грубо порушуються закони України та міжнародні угоди, підписані Україною (принаймні, цілком відсутній контроль за їх виконанням), щодо охорони і раціонального використання природи, видів флори і фауни, води, лісу, надр та в цілому природних ресурсів; суттєво обмежені також можливості громад щодо сталого використання таких ресурсів.

2. Налагодження системи моніторингу стану заповідних територій в умовах війни. Серед ключових тез – ПЗТ в зоні конфлікту мають діяти за особливими інструкціями і мати інакше фінансування, ніж ПЗТ інших регіонів країни. Необхідно терміново розвивати дистанційні методи збору даних (фотопасти, квадрокоптери тощо). Важливим є усебічне сприяння відновленню втрачених документів обласних департаментів екології та «Літописів природи» заповідних установ.

3. Слід прописати в інструкціях для військових вимоги щодо дотримання природоохоронного законодавства при здійсненні ними господарських функцій і в усіх випадках їхньої діяльності і переміщень, які не пов'язані з виконанням бойових дій. При мінуванні заповідних територій необхідно інформувати працівників ПЗТ та природоохоронців щодо небезпечних районів, в яких не можна пересуватися. При мінуванні територій далеко не у всіх випадках створені карти. Бойовики мінували навіть заповідні території (Крейдова флора, Кондрашевський заказник).

4. Необхідна організація системи екологічного інспектування, а не обмеження її, передбачені положеннями про АТО. З використання природних ресурсів у «сірій зоні» (в місцях, де фактично влада, лісова чи заповідна охорона не діють і не можуть здійснювати свої функції) на першому місці стоїть вирубка лісу та вилучення природних ресурсів як в цілому у такій зоні, так і на заповідних територіях.

¹²⁸ У доконфліктний час в роботі екологічних інспекцій нормою були планові та позапланові перевірки. Проте такі перевірки тепер можна робити лише за рішенням суду і тільки на підставі звернення громадян (про заповіді природі шкоду). Тепер це можливо тільки за такою схемою: подання скарги до суду, ухвала рішення суду, після чого інспектор подає заяву на перевірку факту порушення своєму начальнику (тільки на підставі рішення суду); після того запит на позапланову перевірку направляють до Києва. Як результат, навіть випилювання окремих дерев, у т. ч. на заповідних об'єктах, стає лише приводом для фіксації такого факту, без подальших санкцій щодо порушників або землекористувачів.

¹²⁹ Екологічні інспекції та департаменти екології фактично не займалися оцінкою шкоди. Для підрахунку збитків є методика Кабміну, але в ній є лише розрахунок витраченого бензину; є розділи про вирубку лісу та пошкодження лісу (але лісники оцінюють лише ліс як деревину, а не екосистему згідно з постановами КМУ № 541 та 665), проте немає, наприклад, розділу «Збитки внаслідок пожежі». Окрім того, роботу інспекторів оцінюють за кількістю запротоколюваних порушень, а не за попередженнями порушень, що абсолютно не відповідає реальним задачам інспекцій.

4.6. Література та додаткові джерела інформації

Аверин Д., Подтуркин Д. Экологический капкан «республик» // Petrimazepa.com. – 2015. – 22 липня 2015 р. – Режим доступу: <https://goo.gl/Q7jCfC>

Балюк, Г. І., Шомпол, О. А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів // Адміністративне право і процес. – 2015. – № 2 (12). – С. 142–158. – Режим доступу: <https://goo.gl/Mwlomb>

Боровик Л. П., Гузь Г. В., Тимошенко В. А. Провальская степь. Заповедник терпит бедствие // Степной бюллетень. – 2015. – N 45. – С. 43–45.

Василюк О. «Для нас і раніше життя було війною...»: Розмова про долю заповідників у зоні АТО // Український тиждень. – 2015 (9 листопада). – <http://tyzhden.ua/Travel/150006>

Екологічні наслідки війни на сході України // Вікіпедія. – 2016. – <https://goo.gl/pBDTpb>

Загороднюк І. Біотичне різноманіття та екобезпека в зоні АТО: аналіз ситуації та ризиків // Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття України: матеріали науково-практичної конференції 7–8 липня 2016 р. / За ред. В. А. Дякова. – Святогірськ, 2016. – С. 41–50. – ISSN 978-617-7130-04-7.

Загороднюк І., Микитюк О., Перегрим М. Програма моніторингу видів тварин і рослин, що охороняються, в Луганській області // Збірник наукових праць Луганського природного заповідника. – Луганськ, 2011. – С. 5–19. – ISBN 978-966-02-6214-0.

Загороднюк І., Коробченко М. Раритетна фауна Луганщини: хребетні першочергової уваги. – Луганськ : ШИКО, 2014. – 220 с. – ISBN 978-966-492-282-8.

Загороднюк І., Ключев В., Форошук В. Атлас екомережі Луганщини. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2014. – 156 с. – ISBN 978-966-492-369-6.

Кравченко О., Василюк О., Войціховська А., Норенко К. Дослідження впливу військових дій на довкілля на Сході України // Схід. – 2015. – № 2. – С. 118–123.

Лиманский С. В. Военные действия на территории заповедника «Меловая флора» // Степной бюллетень. – 2014. – № 42. – С. 34–35.

Орестеро. Екологічні наслідки війни на сході України // Вікіпедія. – Режим доступу <https://goo.gl/YAqFsU>

Vasyliuk O. V., Nekrasova O. D., Shyriaieva D. V., Kolomytsev G. O. A review of major impact factors of hostilities influencing biodiversity in the eastern Ukraine // Vestnik zoologii. – 2015. – Vol. 49, N 2. – С. 145–158.

Vasyliuk O., Shyriaieva D., Kolomytsev G., Spinova J. Steppe protected areas on the territory of Ukraine in the context of the armed conflict in the Donbas region and Russian annexation of the Crimean Peninsula // Grassland research and conservation (Bulletin of the Eurasian Dry Grassland Group). – 2017. – № 1 (33). – P. 15–23.

Висновки та рекомендації

1. Існують різні способи прикликання держави-порушниці до міжнародно-правової відповідальності за шкоду, завдану під час війни навколишньому природному середовищу, культурним об'єктам, а також шкоду природним ресурсам, спричинену в статусі держави-окупанта.

РФ як держава-агресор несе відповідальність за всю шкоду, завдану в результаті її агресії проти України, у тому числі навколишньому природному середовищу України, зокрема природному середовищу Криму і Донецької та Луганської областей, згідно зі звичаєвими нормами права міжнародної відповідальності, кодифікованими у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, а також згідно зі звичаєвими нормами МГП.

РФ як сторона міжнародного збройного конфлікту має відшкодувати шкоду, яка заподіяна в результаті порушень положень Женевських конвенцій або ДП I (ст. 91). Такі порушення можуть бути пов'язані як з недотриманням зобов'язань за п. 3 ст. 35 та ст. 55 ДП I щодо заборони спричинення серйозної, широкої, довгострокової шкоди навколишньому середовищу, так і з порушенням інших положень Женевських конвенцій чи ДП I щодо не вибіркових нападів (статті 48, 52 ДП I), нападів на установки та споруди, які містять небезпечні сили (ст. 56 ДП I), та інших порушень МГП, в результаті яких виникає додаткова (побічна) шкода навколишньому природному середовищу. Крім того, дії РФ можна кваліфікувати як такі, що порушують Протокол III про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (1980 р.). Такий Протокол забороняє використовувати ліси або інші види рослинного покриву як об'єкти нападу із застосуванням запалювальної зброї.

Як держава-окупант РФ несе відповідальність за ту шкоду, яка спричинена її агресією природному середовищу України та природним об'єктам на території Донбасу й Криму. Ця відповідальність випливає з порушення державою-агресором ст. 53 ЖК IV та ст. 91 ДП I. Відповідно до ст. 3 Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни 1907 р. РФ несе відповідальність за порушення ст. 55 та 56 «Положення про закони та звичаї суходільної війни», яке є додатком до Конвенції 1907 р.

РФ відповідальна за порушення вимог двосторонніх угод з Україною у сфері охорони довкілля, внаслідок чого Україні спричинено значну шкоду, яку РФ зобов'язана відшкодувати згідно з нормами міжнародного права. Внаслідок агресії РФ Україна позбавлена можливості виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання за низкою багатосторонніх природоохоронних угод, зокрема й на території окупованого Донбасу та Криму.

РФ може бути прикликана до відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу України в рамках відповідальності за шкоду, завдану в результаті агресії РФ проти України, шляхом застосування як засобів міжнародного правосуддя, так і рішень квазісудових органів. Існують деякі труднощі з прикликанням РФ до відповідальності в рамках міжнародних судів, тому необхідне використання альтернативних міжнародних інструментів.

Важливою є розробка методики створення доказової бази для прикликання РФ до відповідальності за шкоду, яка спричинена навколишньому природному середовищу України в результаті агресії РФ проти України.

Наші пропозиції:

- рекомендувати Україні використовувати дипломатичні зусилля (в рамках ГА ООН та її комітетів) у питанні зменшення вимог Проекту принципів з охорони довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, розробленого Комісією з міжнародного права ООН, у визначенні порогового рівня міжнародної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу під час збройних конфліктів;

- рекомендувати максимальне використання органами державної влади України міжнародно-правових інструментів для прикликання РФ до міжнародної відповідальності за шкоду, спричинену довкіллю України внаслідок агресії РФ проти України;
- вивчити позитивний і негативний досвід у використанні різних міжнародно-правових інструментів та прогнозуванні наслідків звернення України до органів міжнародної ад'юдікації;
- заснувати в рамках ООН спеціальну комісію на зразок «Комісії ООН з компенсацій» як інструмент для стягнення з РФ компенсації за шкоду навколишньому природному середовищу та іншу шкоду, завдану внаслідок агресії РФ проти України; як альтернативний варіант – домогтися включення положення про заснування комісії з врегулювання претензій і виплати компенсацій у майбутній мирний договір з РФ та передбачити її повноваження такої комісії у питанні розгляду справ, пов'язаних з екологічною шкодою;
- включити до поняття «шкода», яке буде передбачено в проекті Консолідованої претензії до РФ, екологічну складову;
- розробити доказову базу для обґрунтування претензій до РФ щодо спричинення нею екологічної шкоди на території Криму, континентальному шельфі України та акваторії Чорного й Азовського морів у рамках арбітражного провадження відповідно до Додатку VII Конвенції ООН з морського права;
- ухвалити закони України «Про відшкодування шкоди, заподіяної Україні агресією Російської Федерації» та «Про кримінальне покарання фізичних осіб за злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини, скоєні під час агресії РФ проти України»¹³⁰;
- з огляду на фрагментарність і обмеженість предмета позову, поданого Україною проти РФ до Міжнародного Суду ООН (фінансування тероризму та расова дискримінація), а також обмеження предмета арбітражного провадження за Конвенцією ООН з морського права територією анексованого Криму, Україні слід працювати в напрямі розробки і висунення РФ Консолідованої претензії, де має бути передбачена вимога щодо відшкодування Україні саме екологічної шкоди, спричиненої агресією РФ; включити положення про відшкодування витрат на розмінування та ліквідацію інших залишків війни в Консолідовану претензію до РФ та (або) майбутню мирну угоду з нею;
- вивчити доповіді міжнародних організацій стосовно постконфліктної оцінки екологічних наслідків збройних конфліктів з метою розробки методології оцінки шкоди навколишньому природному середовищу; залучити міжнародні організації, зокрема ЮНЕП, до проведення фахової постконфліктної оцінки екологічних наслідків війни на сході України;
- створити доказову базу для прикликання РФ до відповідальності за шкоду, спричинену навколишньому природному середовищу України в результаті агресії РФ проти України, яка повинна містити доведення та фіксування: 1) фактів участі ЗС РФ у бойових діях на території України; 2) здійснення РФ контролю над так званими «ЛНР» та «ДНР», антиурядовими збройними підрозділами; 3) порушень з боку ЗС РФ у процесі агресії РФ проти України звичаєвих та договірних норм МГП; 4) порушень так званими «ЛНР» та «ДНР», антиурядовими збройними підрозділами, що знаходяться під контролем РФ, звичаєвих та договірних норм МГП; 5) фіксування та обчислення шкоди, спричиненої навколишньому природному середовищу України внаслідок агресії РФ проти України, включаючи знищення, нанесення пошкоджень навколишньому природному середовищу України, природним об'єктам на території Донбасу та Криму, незаконний видобуток природних копалин; 6) фіксування й обчислення шкоди, спричиненої навколишньому середовищу України внаслідок дій так званих «ЛНР» та «ДНР», антиурядових збройних підрозділів, що знаходяться під ефективним

¹³⁰ Ідея ухвалення цих законів належить д.ю.н., проф. В.А. Василенку.

контролем РФ; 7) фіксування й обчислення шкоди, спричиненої навколишньому середовищу України внаслідок бойових дій, а також окремо дій ЗС РФ та антиурядових збройних підрозділів, що знаходяться під контролем РФ; 8) обґрунтування наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням (агресією РФ проти України) та спричиненою шкодою навколишньому середовищу України; 9) обґрунтування наявності причинно-наслідкового зв'язку між бойовими діями ЗС РФ та антиурядових збройних підрозділів, що знаходяться під контролем РФ, порушеннями норм МГП та шкодою, завданою навколишньому природному середовищу України; 10) обґрунтування наявності причинно-наслідкового зв'язку між діями так званих «ЛНР» та «ДНР» та шкодою, спричиненою ними навколишньому природному середовищу України у результаті порушення відповідних норм МГП.

2. Важливим міжнародним інструментом притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні воєнних та інших міжнародних злочинів, є Міжнародний кримінальний суд. Україна дала згоду на юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, але не ратифікувала Римський статут і не реформувала кримінальне законодавство щодо воєнних злочинів та злочинів проти людства.

Умовою кримінальної відповідальності керівництва РФ і командного складу ЗС РФ за шкоду, спричинену навколишньому середовищу під час агресії РФ проти України, згідно з міжнародним правом, відповідно до ст. 35 та 55 ДП I та ст. 8.2.b.iv Римського статуту Міжнародного кримінального суду, є наявність доказів такої шкоди, яка має серйозний, широкий і довгостроковий характер. Це є складним завданням у зв'язку з браком відповідних фахівців і відсутністю спеціальної методики в Україні. Наступним кроком має бути передача цих доказів у Канцелярію Прокурора Міжнародного кримінального суду для притягнення до відповідальності осіб за ст. 8.2.b.iv Римського статуту Міжнародного кримінального суду. З огляду на те, що на сьогодні жоден міжнародний кримінальний трибунал не притягнув до кримінальної відповідальності індивідів за екологічні злочини, в тому числі скоєні під час збройних конфліктів, очікувати винесення вироків проти керівництва РФ чи командного складу ЗС РФ в МКС не доводиться. Це може створити ситуацію безкарності за екологічні злочини, вчинені під час війни на сході України.

Ватажки так званих «ДНР» і «ЛНР», командири антиурядових збройних підрозділів відповідатимуть за дії, що призвели до шкоди навколишньому природному середовищу, оціненої відповідно до норм звичаєвого МГП (Норми 43–45), а також національного кримінального права України. При кваліфікації дій таких осіб, учинених під час міжнародного збройного конфлікту, та при застосуванні відповідних норм МГП вони можуть нести відповідальність також відповідно до статей 35 і 55 ДП I та ст. 8.2.b.iv Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Але щодо цих осіб, як правило, відкриваються провадження тільки щодо тероризму і не беруться до уваги статті, що стосуються воєнних злочинів.

У зв'язку з цим пропонуємо:

- з метою ефективнішої співпраці України з Міжнародним кримінальним судом у розслідуванні воєнних злочинів у частині протиправної шкоди довікілью, завданої у період збройного конфлікту, необхідно здійснити заходи для ратифікації Україною Римського Статуту;

- розробити методику фіксації і обґрунтування шкоди навколишньому природному середовищу в результаті бойових дій, а також методику визначення атрибуції відповідальності за шкоду, заподіяну збройними силами РФ та ватажками так званих «ДНР» і «ЛНР» або антиурядовими збройними підрозділами, які знаходяться під контролем РФ;

- у разі неможливості притягнення до кримінальної відповідальності керівництва РФ чи командного складу ЗС РФ за окремий злочин, передбачений статтею 8.2.b.iv Римського статуту, Україні слід: 1) докласти зусиль для того, аби злочини проти довкілля було визнано як засіб або інструмент вчинення інших злочинів – воєнних та (або) злочинів проти людяності; 2) доводити, що знищення

об'єктів природно-заповідного фонду та інших елементів довкілля на території окупованого Криму і на Донбасі становлять склад злочину «Руйнування цивільних об'єктів», як він зазначений у Звіті Прокурора про дії щодо попереднього розслідування щодо ситуації в Україні;

- внести зміни і доповнення до кримінального законодавства України щодо конкретизації змісту ст. 438 КК України та приведення її у відповідність до сучасної практики формулювання складу воєнного злочину;

- при наявності у діях ватажків так званих «ДНР» і «ЛНР» та командирів антиурядових збройних підрозділів складу воєнного злочину щодо довкілля, вони мають бути притягнуті до відповідальності відповідно до норм міжнародного гуманітарного права;

- проводити тренінги для слідчих СБУ і воєнної прокуратури щодо кваліфікації воєнних злочинів та тлумачення норм міжнародного гуманітарного права у частині, що стосується захисту довкілля в умовах збройного конфлікту.

3. Законодавче забезпечення охорони навколишнього природного середовища в зоні АТО не може вважатися ефективним. Існують проблеми:

- зі встановленням меж окремих об'єктів ПЗФ в натурі (заказники, пам'ятки природи), оскільки визначений у абзаці 4 ст. 47 Закону України «Про землеустрій» вичерпний перелік об'єктів ПЗФ не включає деякі види ПЗФ, передбачені ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»;

- зі зміною меж ПЗФ, оскільки Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» передбачає лише створення нових ПЗФ, а не зміну меж уже існуючих ПЗТ, встановлених рішеннями обласних рад;

- з видачею ліцензій на природокористування, оскільки Законом України «Про військово-цивільні адміністрації» такі повноваження військово-цивільних адміністрацій не передбачені;

- з незаконною рубкою лісових насаджень, насамперед лісосмуг, з причини їх «нічийності»;

- із захистом інформації та захистом персональних даних у природоохоронних органах та установах.

Недоліки законодавчого і правозастосовного характеру, що проявляються в практиці охорони навколишнього природного середовища в зоні АТО, а також недоліки у забезпеченні ефективного природокористування несуть ризики: 1) погіршення соціально-економічного становища населення Донецької та Луганської областей, 2) втрати авторитету державної влади і природоохоронних органів в очах пересічних мешканців Донецької та Луганської областей, 3) значного погіршення стану навколишнього середовища.

Зважаючи на це, ми пропонуємо:

- внести зміни до абзацу 4 ст. 47 Закону України «Про землеустрій», в якому після слів «зоологічних парків» додати: «тощо»;

- внести зміни до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» у тій його частині, яка регламентує повноваження на видачу ліцензій на природокористування суб'єктам господарської діяльності;

- внести зміни до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» у тій його частині, яка стосується повноважень військово-цивільних адміністрацій щодо змін меж територій ПЗФ;

- організувати проведення моніторингу «Інформаційна безпека органів державної влади та захист прав людини в умовах і у період проведення АТО».

4. Дослідження впливу збройного конфлікту на стан навколишнього середовища як на території, що підконтрольна Україні, так і на непідконтрольних територіях, виявило значне коло проблемних питань:

- Міністерство екології та природних ресурсів України недостатньою мірою враховує особливості здійснення діяльності департаментів екології та природних ресурсів у зоні проведення АТО, не враховуються особливості моніторингу за станом навколишнього середовища в умовах збройного конфлікту і можливостей надання інформації із зони бойових дій і територій з мінною небезпекою;

- недостатньою мірою на місцях проводиться документування і оцінка збитків, заподіяних як навколишньому середовищу в цілому, так і територіям природно-заповідного фонду в результаті бойових дій;

- відсутній будь-який моніторинг стану навколишнього природного середовища та стану всіх територій і об'єктів ПЗФ, які розташовані на непідконтрольних українській владі територіях;

- існують проблеми щодо взаємодії між представниками органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, спеціальних адміністрацій по управлінню територіями і об'єктами природно-заповідного фонду та представниками Збройних Сил України, зокрема в питаннях дотримання природоохоронного законодавства і режиму функціонування територій ПЗФ.

Незадовільним залишається взаємодія органів державної влади з громадськими природоохоронними та правозахисними організаціями в питаннях оцінки екологічної шкоди, моніторингу стану довкілля до, під час та після бойових дій на Донбасі, а також захисту прав мешканців цих територій в судах.

Для вирішення цих проблем пропонуємо:

- розробити методiku визначення і обчислення шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу в результаті обстрілів (вирви, залишки частин боєприпасів тощо);

- розробити порядок фіксування наслідків для навколишнього природного середовища від військових дій (складання актів із зазначенням числа і розмірів вирв, рівня забруднення довкілля складовими снарядами та залишками боєприпасів, протяжності траншей тощо, шкоди від пожеж);

- посилити співпрацю з офіцерами Цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України для забезпечення дотримання військовими природоохоронного законодавства та режиму територій ПЗФ у зоні АТО;

- запропонувати інформування представників ЗС України та інших військових формувань України про наявні території й об'єкти ПЗФ у зоні АТО і про ступінь їх уразливості. Доцільно поширити серед командного складу ЗС України карти з позначенням територій та об'єктів ПЗФ у зоні АТО з короткою інформацією про режими територій та об'єктів ПЗФ;

- розробити механізми непрямого моніторингу ситуації за станом навколишнього природного середовища та територій і об'єктів ПЗФ на непідконтрольних територіях, установами шкоди природному середовищу, заподіяної діяльністю так званих «ДНР» і «ЛНР», антиурядовими збройними формуваннями і підрозділами ЗС РФ в окремих районах Донецької та Луганської областей України, що наразі непідконтрольні українській владі;

- скласти й опублікувати карту ПЗФ у зоні АТО з позначенням природоохоронних територій, які постраждали від військових дій, до яких обмежений доступ, і тих, що перебувають на непідконтрольних Україні територіях;

- використовувати дрони та інші засоби дистанційного моніторингу для визначення екологічної шкоди, завданої лісовим масивам і ПЗФ при неможливості доступу фахівців до них через мінну небезпеку;

- розробити спеціальні методики для визначення та обчислення шкоди навколишньому природному середовищу через мінне забруднення і забруднення території залишками боєприпасів, вести облік витрат на розмінування території;

- здійснити додатковий аналіз впливу збройного конфлікту на дотримання прав людини у сфері традиційного природокористування: полювання, збір грибів, ягід, хмизу, право на водокористування тощо;
- розробити механізм взаємодії між командуванням ЗС України в зоні АТО, департаментами екології та природних ресурсів і керівництвом установ ПЗФ в частині визначення місць для організації тимчасових військових полігонів у зоні проведення АТО;
- проводити наукові дослідження впливу наслідків ведення бойових дій (наявність і впливи залишків боєприпасів, вирв від розривів боєприпасів тощо) на екологічну ситуацію та визначення екологічної шкоди, викликаної такого роду впливом на навколишнє середовище;
- передбачити та здійснювати спеціальне фінансування програми встановлення пошкоджених аншлаків для позначення меж територій ПЗФ;
- вирішити питання щодо першочергового спрямування коштів Екологічного фонду постраждалим ПЗФ у результаті військових дій;
- розробити та створити механізми залучення окремих спільнот (екологічних, правозахисних та ін.) до надання допомоги ПЗФ та їх співробітникам, організувати волонтерську допомогу найбільш постраждалим установам ПЗФ та їх співробітникам;
- здійснювати супровід подання скарг мешканцями Донецької та Луганської областей про проблеми, які склалися зі станом здоров'я у зв'язку із забрудненням довкілля внаслідок агресії РФ на Донбасі, до національних судів і у разі виконання всіх передумов – до Європейського суду з прав людини – про порушення їх права на приватне життя згідно зі ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.).

5. Важливим маркером впливу збройного конфлікту на навколишнє природне середовище є стан природно-заповідного фонду. У результаті проведеного дослідження отримано важливі дані, які свідчать не тільки про поточний стан навколишнього природного середовища, але й про проблеми з охороною ПЗФ і впливом збройного конфлікту на можливості природокористування. Слід констатувати, що на практиці має місце низький рівень взаємодії між екологічними установами (департаменти екології, екологічні інспекції, дирекції установ ПЗФ) та військовими.

Після пограбування матеріально-технічної бази заповідників антиурядовими збройними формуваннями та через обмеженість фінансування установ ПЗФ у заповідників немає можливості поповнити втрачене майно; наукові відділи не мають достатньої можливості для проведення наукових досліджень, зокрема й засобів для дистанційного моніторингу.

Обробка та узагальнення отриманих у результаті проведеного дослідження матеріалів дозволили класифікувати об'єкти і території природно-заповідного фонду, представлені в межах Станично-Луганського і Трьохізбенського районів Луганської області та Слов'янського району Донецької області, залежно від загального рівня порушень, спричинених внаслідок військових дій, на такі групи:

1) заповідні ділянки, що зазнали суттєвої шкоди внаслідок військових дій: Придінцівська заплава (Станично-Луганське відділення Луганського природного заповідника); «Трьохізбенський степ» (відділення Луганського природного заповідника); «Крейдяна флора» (філіал Українського степового природного заповідника); заказники Станично-Луганського району;

2) заповідні ділянки, що зазнали помірної шкоди внаслідок військових дій: Національний природний парк «Святі Гори»; природно-заповідні території в околицях м. Слов'янська Донецької області; Заказники Попаснянського району Луганської області; Регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Клебан-Бик»; РЛП «Краматорський» Донецької області;

3) заповідні ділянки, що отримали внаслідок військових дій незначні пошкодження: заповідні території й об'єкти Кременського району Луганської обл.

Рекомендуємо:

- провести розмінування території та околиць заповідника «Трьохізбенський степ» (відділення Луганського природного заповідника);
- розробити і затвердити новий проект організації території РЛП «Краматорський» Донецької області та відповідне Положення;
- розглянути питання щодо можливості розширення меж заповідника «Трьохізбенський степ» (відділення Луганського природного заповідника) уздовж русла Дінця (на схід до Айдару);
- розглянути питання статусу «Провальського степу» (відділення Луганського природного заповідника) та статусу ділянок Національного природного парку «Меотида», які знаходяться на невідконтрольній території;
- дослідити вплив наслідків бойових дій на рослинність на базі заповідника «Крейдова флора», для чого провести повноцінний його геоботанічний опис;
- провести повне обстеження всіх територій ПЗФ (на першому етапі – загальнодержавного значення) щодо мін та інших вибухонебезпечних залишків війни зі складанням відповідних актів, провести інструктажі для співробітників і науковців установ ПЗФ щодо мінної небезпеки;
- інформувати керівництво й особовий склад частин ЗСУ, що базуються навколо чи на територіях ПЗФ, щодо режиму охорони цих територій та потреб дотримання режиму мінімального впливу на заповідні комплекси; проводити їх інформування щодо природної цінності ПЗФ (важливі теми – «Природа в умовах війни», «Заповідні об'єкти в умовах АТО»);
- провести повне обстеження територій ПЗФ щодо шкоди природному середовищу, яка виникла внаслідок бойових дій, зі складанням відповідних актів;
- провести дистанційну оцінку шкоди природному середовищу, що виникла внаслідок бойових дій і діяльності окупаційної влади, на територіях і об'єктах ПЗФ, які розташовані на тимчасово неkontrolьованій українською владою території;
- налагодити через служби Цивільно-військового співробітництва (СІМІС) Збройних Сил України співпрацю Луганського природного заповідника з військовими і провести обстеження території «Придінцівської заплави» на предмет попередження пожеж у природних екосистемах, порушень ґрунтового покриву, новоствореної мережі доріг, лісокористування тощо;
- організувати комплексний моніторинг впливу бойових дій на природне середовище у рамках дослідницької тематики наукових державних установ (зокрема й НАН України) і запровадити комплексну державну програму досліджень «Моніторинг природних екосистем в результаті АТО» із залученням державного й недержавного фінансування (гранти);
- збільшити фінансування заповідників, які розташовані в зоні АТО, передбачити придбання для них засобів дистанційного моніторингу (фотопастки, дрони, веб-камери, засоби накопичення і опрацювання такої інформації); провести адвокаційну кампанію щодо проблеми нищення діяльності заповідників у результаті бойових дій.

ДОДАТКИ

АНКЕТА

опитування співробітників заповідних (природоохоронних), екологічних, наукових, освітніх, мисливських, лісвничих організацій та установ щодо стану захисту навколишнього середовища у зоні військового конфлікту на сході України

1. Назва Вашої установи або організації _____
2. Місце знаходження Вашої установи (область, район, населений пункт) _____
3. Вид діяльності Вашої установи: а) природоохоронна; б) екологічна; в) наукова; г) освітня; д) мисливська; е) лісвничача; ж) інше _____
4. Якщо Ви представляєте установу, яка є об'єктом ПЗФ, або вивчаєте такі об'єкти, оцініть її тип: а) входить до списку об'єктів ПЗФ міжнародного значення; б) входить до списку об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення; в) входить до списку об'єктів ПЗФ місцевого значення; г) має історико-культурне значення (об'єкт культурної спадщини тощо) _____
5. Ключова цінність заповідного об'єкта або території: а) унікальні екосистеми або угіддя міжнародного значення (напр. «рамсарські»); б) місця оселення видів, що зазнають найбільшої загрози зникнення, та знаходяться під міжнародною охороною; в) інше _____
6. Який період часу Ваша установа перебувала у зоні бойових дій або військових маневрів: з _____ до _____
7. Чи знаходилась Ваша установа у безпосередній близькості до воєнних об'єктів, театру воєнних дій: а) ні; б) так; при потребі коментар: _____
8. Чи відбувалися на території заповідного об'єкта безпосередні воєнні дії (у т.ч. розміщення чи потрапляння вибухових об'єктів чи пристроїв) та чи перебували там люди, транспорт: а) так; б) ні; в) окремий коментар _____
9. Які саме воєнні дії відбувалися на заповідній території чи об'єкті або їхніх охоронних зонах: а) маневри техніки і переміщення людей; б) стрільби, в) вибухи, утворення воронки, г) розтяжки чи мінні поля; д) розміщення вогневих точок; е) ваш варіант _____
10. Оцініть загальний рівень спричинених порушень заповідного режиму внаслідок військових дій:

	2014 рік				2015 рік				2016 рік			
	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.
несуттєві												
точкові незначні												
точкові численні й значні												
локальні значні												
тотальні суттєві												
тотальні критичні												

11. Яких типів місцезнаходжень або екосистем торкнулися такі порушення та якою мірою (деталізуйте):

	придорожні біотопи	деревоостани	лучно-степові комплекси	водойми	свій варіант:
Несуттєві					
точкові незначні					
точкові численні й значні					
локальні значні					
тотальні суттєві					
тотальні критичні					

12. Якщо такі порушення були, то ким саме вони здійснені: а) Збройними Силами України _____;
б) Національною гвардією України _____;
в) добровольчими батальйонами України _____;
г) Збройними Силами РФ _____;
д) українськими незаконними збройними формуваннями _____;
е) російськими незаконними збройними формуваннями _____;
ж) свій варіант _____

13. Зазначені порушення стосувалися заповідного режиму в цілому чи вони були спрямовані на якісь конкретні об'єкти: а) загальні порушення; б) свідомі порушення у зв'язку з необхідністю (напр. зміна маскувальних чи стрілецьких особливостей місцевості), в) свідомі порушення, яких можна було уникнути (напр. вирубка дерев, здобування інших ресурсів, у т.ч. харчових); г) вандалізм (у т.ч. невинуватого знищення ландшафтних утворень чи живих організмів); д) свій варіант _____

14. Чи достовірно знали (могли та повинні були знати) військові про те, що заповідна територія або об'єкт є об'єктом державної охорони або пам'яткою природи: а) так, оскільки це зазначено на кожній карті, на місцевості і це загальновідомо; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні, тому що _____

15. Якщо так, то за допомогою яких зовнішніх ознак ваш об'єкт сторонами збройного конфлікту міг бути ідентифікований як природоохоронна цінність: а) наш об'єкт маркований стандартними знаками «об'єкт ПЗФ»; б) наш об'єкт відмічених на всіх типах картографічних матеріалів; в) свій варіант _____

16. Чи піддавалися офіс або територія заповідного об'єкта умисним нападам чи військовим діям: а) ні; б) так, переміщенням людей і техніки, у т.ч. й гусеничної, в) так, обстрілам, у т.ч. снарядами, г) замінуванню. Уточніть відомості: _____

17. Чи мало місце не продиктоване нагальною військовою необхідністю порушення природних комплексів або знищення популяцій, місцезнаходжень рідкісних видів чи самих видів: а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

18. Чи є зміни внаслідок порушень заповідного режиму з боку збройних формувань суттєвими або незворотними: а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода була спричинена) _____

19. Чи використовувало місцеве населення послаблення заходів з охорони для власного природокористування і, якщо так, то якого: а) ні; б) епізодично, в) масово (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода була спричинена) _____

20. Якщо у тваринному і рослинному світі вашого об'єкта відбулися зміни, то у чому вони полягають: а) зникло (що саме) _____;

- б) з'явилося (що саме) _____;
в) збільшились обсяги чагарників у лісах _____;
г) забур'янення степів та луків _____;
д) частіше почали використовувати капкани, удавки тощо під час полювання _____;
е) з'явилися випадки добування дрофи та ін. рідкісних тварин під час полювання _____;
ж) свій варіант _____

21. Якщо порушення були викликані військовими діями, то у чому саме це проявилось: а) вибухи – яка площа ураження і глибина воронок, калібр, площа вражена (1-5 Га, до 20 і більше 100) _____

б) зруйнований верхній шар ґрунту від важкого військового транспорту – зруйнована рослинність та дерева (танки, сау, вантажівки тощо) – яка площа та ін. _____

в) ураження хімікатами з військової техніки – яка отрута, яка кількість (якщо бензин або дизпаливо: з невеликої цистерни, бочка, вантажівка-бензовоз) _____

22. Якщо порушення були викликані безконтрольністю, то у чому саме це проявилось: а) незаконне вирубування лісу – діаметр та вид дерев, чи для власних потреб (декілька дерев), чи господарська діяльність (десятки, сотні), чи для військових потреб (хто і що робив) _____

б) розорення – якій біотоп зруйновано (степ, луки, болота): площа, які культури засіяні, впродовж скількох років _____

в) полювання – скільки людей приблизно, як часто, чи вдало _____

23. Чи мали місце конкретні акти вандалізму щодо природних об'єктів та конкретних видів живих організмів та місць їх існування: а) ні; б) так _____

24. Якщо так, то у чому саме це проявилось: а) поява сміттєзвалищ – давність, вид (побутове сміття, вивезення будматеріалів): у якому біотопі, площі та товщина _____

б) руйнування водоканалів, дамб – і які наслідки це спричинило (затоплення території, знищення озера) _____

в) безконтрольне полювання на тварин або збирання на продаж рідкісних рослин – кількість та місце _____

г) руйнування гнізд птахів або лігв ссавців (зокрема, байбака) _____

25. Чим, на Вашу, це було викликане: а) незнанням, б) випадковість, в) потреби військових дій, г) зміна традиційних звичок (нема що їсти, нема де косити), д) запустіння (сукцесія, як люди бачать загальні зміни), е) надмірність (там, де могли не робити) – військові знищили хижих птахів, приймаючи їх за дронів, мишей задля безпеки, тобто великі тварини знищені), ж) свій варіант _____

Примітка: щодо питань 20–24 – вказати дати або період коли спостерігалось і чи є наявні фото.

26. Чи мали місце крадіжки чи грабежі з Вашої установи цінностей, які могли суттєво вплинути на стан охорони і порушення моніторингу природних об'єктів: а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

27. Чи мали місце крадіжки чи незаконне привласнення з Вашої установи наукових цінностей та даних моніторингу (моніторингові дані, фенологічні картки, літописи природи, електронні носії з інформацією про стан природних об'єктів): а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

28. Чи мали місце на Вашому об'єкті дії щодо вилучення об'єктів охорони (полювання, рибальство) чи «військові» методи промислу (розтяжки, глушіння риби): а) ні, б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

29. Якщо щодо Вашої установи мали місце протиправні порушення, яким чином це було документально зафіксовано: а) факти порушень документально не фіксувалися; б) складений акт _____;

в) зроблені фотографії _____

г) свій варіант _____

30. Якщо факти, які мали місце, не були документально зафіксовані, то чому саме _____
-
31. Чи були повідомлені правоохоронні органи щодо протиправних порушень стосовно Вашої установи: а) так; б) ні; в) _____
32. Якщо правоохоронні органи не були повідомлені, то чому саме: _____
-
33. Коли і які саме правоохоронні органи були повідомлені: _____
-
34. Яким були рішення правоохоронних органів після перевірки повідомлення: а) розпочате кримінальне провадження за статтями _____;
б) розпочате провадження в справах про адміністративні правопорушення за статтями _____;
в) провадження не було розпочате; г) _____
-
35. Якщо провадження не було розпочате, то чому саме: _____
-
36. На якій стадії на теперішній час знаходиться розпочате провадження: а) досудове розслідування; б) підготовче судове засідання; в) судовий розгляд; г) апеляційне провадження; д) виконання судових рішень; е) свій варіант _____
-
37. Чи були притягнені до відповідальності винні у протиправних порушень: а) всі винні були притягнені до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної (підкреслити) відповідальності та покарані; б) більша частина винних були притягнені до _____ відповідальності та покарані; б) менша частина винних були притягнені до _____ відповідальності та покарані; г) ніхто з винних не був притягнений до відповідальності та покараній; д) _____
-
38. Чи була у Вашої установи змога скористатися послугами адвоката для захисту порушених прав: а) так; б) ні; в) _____
39. Чи потребує Ваша установа у послугах адвоката для захисту порушених прав: а) так; б) ні; в) _____
-
40. Якщо Вам відомі факти вчинення протиправних діянь щодо довкілля та заповідників в інших місцях, будь ласка, розкажіть про це детальніше _____
-
-
-

Дякуємо за співпрацю!

АНКЕТА

опитування місцевих природокористувачів щодо стану та використання ними і військовими природних комплексів і природних ресурсів у зоні військового конфлікту на сході України

Цільова аудиторія

Під «місцевими природокористувачами» розуміються, насамперед, місцеві мешканці, які регулярно займалися чи займаються такими формами природокористування, як полювання, риболовля, збір грибів і ягід, сінокосіння, випас худоби тощо. Мова йде про членів громад, які мешкають поблизу заповідних об'єктів, відомих та мало змінених природних комплексів, лісомисливських господарств, рибгоспів тощо.

1. ПІБ опитуваного (не обов'язково) _____
2. Регіон теперішнього проживання (область, район, населений пункт) _____
3. Вид вашої діяльності та телефон для контакту: а) працівник лісового господарства; б) освітня; в) приватний підприємець; г) безробітний; д) працівник сільського господарства; е) свій варіант _____
4. Місце розташування регіону, про який є відомості: _____
5. Які біотопи домінують у розглянутій місцевості (луки, степи, болота, ліс, водні об'єкти) _____
6. Як використовувалась до військових дій територія (сінокоси, випас скота, ліс)? Якщо це заповідний об'єкт – то вказати чи наявні таблички по його периметру _____
7. Який період часу територія перебувала у зоні бойових дій: з _____ до _____
8. Наскільки близькою була на той час ця територія до військових об'єктів, театру воєнних дій _____
9. Оцініть ступінь впливу діяльності людини на природу вашого регіону порівняно з 2013 роком:

	2014 рік			2015 рік			2016 рік		
	зменшився	збільшився	залишився на попередньому рівні	зменшився	збільшився	залишився на попередньому рівні	зменшився	збільшився	залишився на попередньому рівні
I кв.									
II кв.									
III кв.									
IV кв.									

10. Якщо вплив людини зменшився, то яким чином це вплинуло на природу вашого регіону порівняно з 2013 роком: а) позитивно; б) негативно
11. Якщо вплив людини збільшився, то яким чином це вплинуло на природу вашого регіону порівняно з 2013 роком: а) позитивно; б) негативно
12. Чим, на Вашу думку, були викликані такі зміни: а) встановлені бомби та міни; б) люди виїхали і фактично ніхто не проживає; в) _____
13. Якої площі це стосується (зробити підрахунок від загальної площі ПЗФ) _____
14. Чи відбулися зміни у тваринному і рослинному світі: а) так; б) ні; в) не знаю; г) _____
15. Якщо зміни відбулися, то у чому вони полягають: а) зникло (що саме) _____;
б) з'явилося (що саме) _____;
в) збільшилися обсяги чагарників у лісах _____;
г) забур'янення степів та луків _____;
д) частіше почали використовувати капкани, удавки тощо під час полювання _____;
е) з'явилися випадки добування дрофи та ін. рідкісних тварин під час полювання _____;
ж) свій варіант _____
16. Якщо збільшення впливу людини на природу вашого регіону порівняно з 2013 р. було викликане військовими діями, то у чому саме це проявилось: а) вибухи – яка площа ураження і глибина воронок, калібр, площа вражена (1–5 Га, до 20 і більше 100) _____
- б) зруйнований верхній шар ґрунту від важкого військового транспорту – зруйнована рослинність та дерева (танки, сау, вантажівки тощо) – яка площа та ін. _____

в) ураження хімікатами з військової техніки – яка отрута, яка кількість (якщо бензин або дизпаливо: з невеликої цистерни, бочка, вантажівка-бензовоз) _____

17. Якщо збільшення впливу людини на природу вашого регіону порівняно з 2013 р. було викликане безконтрольністю, то у чому саме це проявилось: а) незаконне вирубування лісу – діаметр та вид дерев, чи для власних потреб (декілька дерев), чи господарська діяльність (десятки, сотні), чи для військових потреб (хто і що робив) _____

б) розорення – якій біотоп зруйновано (степ, луки, болота): площа, які культури засіяні, впродовж скількох років _____

в) полювання – скільки людей приблизно, як часто, чи вдало _____

18. Якщо збільшення впливу людини на природу вашого регіону порівняно з 2013 р. можна оцінити як прояви вандалізму, то у чому саме це проявилось: а) поява сміттєзвалищ – давність, вид (побутове сміття, вивезення будматеріалів): у якому біотопі, площі та товщина _____

б) руйнування водоканалів, дамб – і які наслідки це спричинило (затоплення території, знищення озера) _____

в) безконтрольне полювання на тварин або збирання на продаж рідкісних рослин – кількість та місце _____

г) руйнування гнізд птахів або лігв ссавців (зокрема, байбака) _____

19. Чим, на Вашу, це було викликане: а) незнанням, б) випадковістю, в) потреби військових дій, г) зміна традиційних звичок (нема що їсти, нема де косити), д) запустіння (сукцесія, як люди бачать загальні зміни), е) надмірність (там де могли не робити) – військові знищили хижих птахів, приймаючи їх за дронів, мишей задля безпеки, тобто великі тварини знищені), ж) свій варіант _____

Примітка: щодо питань 16–19 – вказати дати або період коли спостерігалось і чи є наявні фото.

20. Чи використовувалась територія під час військового конфлікту для дислокації військ: а) ні; б) так (як казарма для військових, військові склади, вогньові точки тощо) _____

21. Чи відбувалися на території заповідного об'єкта безпосередні воєнні дії (у т.ч. розміщення чи потрапляння вибухових об'єктів чи пристроїв) та чи перебували там люди, транспорт: а) ні; б) так _____

22. Які саме воєнні дії відбувалися на території об'єкти чи території ПЗФ чи його охоронних зон: а) переміщення людей і техніки, у т.ч. й гусеничної, б) обстріли, у т.ч. снарядами середнього калібру, в) вибухи артилерійськими та ракетами, утворення воронок, г) розтяжки чи мінні поля; д) розміщення вогневих точок; е) ураження хімікатами з військової техніки – яка отрута, її кількість (якщо бензин або дизпаливо: з невеликої цистерни, бочка, вантажівка-бензовоз) є) інше. Уточніть відомості (яка площа ураження і глибина воронок, площа ураження): _____

23. За загальним рівнем порушень, як можна оцінити такі порушення внаслідок військових дій: а) несуттєві; б) точкові незначні; в) точкові численні й значні; г) локальні значні, д) тотальні суттєві; е) тотальні критичні; ж) _____

24. Чи є зміни внаслідок порушень з боку збройних формувань незворотними: а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода була спричинена) _____

25. Якщо так, то ким саме вони були спричинені: а) Збройними Силами України; б) Національною гвардією України; в) добровольчими батальйонами України; г) Збройними Силами РФ; д) українськими незаконними збройними формуваннями; е) російськими незаконними збройними формуваннями; ж) _____

26. Яких типів місцезнаходжень або екосистем торкнулися такі порушення: а) придорожніх біотопів; б) деревостанів; в) лучно-степових комплексів; г) водойм, д) іншого. Якщо різних типів і різною мірою, прохання вказати у форматі _____

«деревостанів – суттєво (знищення)»: _____

27. Як Ви вважаєте, чому саме ця територія була обрана для військових дій _____

28. Чи могла бути обрана сусідня територія (з меншою важливістю для місцевого населення, або не включена до природно-заповідного фонду): а) так; б) скоріше так, ніж ні; в), скоріше ні, ніж так; г) ні _____

29. Чи достовірно знали (могли та повинні були знати) військові про те, що територія була об'єктом природно-заповідного фонду (встановлені попереджувальні знаки «об'єкт ПЗФ» по периметру або на дорогах) або важливою у використанні для місцевого населення: а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні д) інше _____

30. Чи піддавалась територія чи її компоненти (ліс, ґрунт, степ, фауна тощо) умисному незаконному нищенню: а) так; б) ні _____

31. Оцініть обсяги площі, на якій заповідяна шкода _____

32. У яких проявах умисного незаконного нищення брали участь підрозділи ЗСУ, Нацгвардії, добровольчі батальйони України: а) участі не брали; б) відловлювались тварини (підкреслити правильні варіанти: за допомогою – капканів, рушниць, розтяжок, удавок, інше _____); в) вирубувались дерева; г) рились окопи; д) нищився трав'яний покрив; е) здійснювались несанкціоновані археологічні розкопки; ж) свій варіант _____

33. У яких проявах умисного незаконного нищення брали участь українські незаконні збройні формування: а) участі не брали; б) відловлювались тварини (підкреслити правильні варіанти: за допомогою – капканів, рушниць, розтяжок, удавок, інше _____); в) вирубувались або винищувались дерева (які за віком, яких порід, на яких площах _____);

г) рились окопи; д) нищився трав'яний покрив; е) здійснювались несанкціоновані археологічні розкопки; ж) свій варіант _____

34. У яких проявах умисного незаконного нищення брали участь підрозділи Збройних Сил РФ, російські незаконні збройні формування: а) участі не брали; б) відловлювались тварини (підкреслити правильні варіанти: за допомогою – капканів, рушниць, розтяжок, удавок, інше _____); в) вирубувались або винищувались дерева (які за віком, яких порід, на яких площах _____);

г) рились окопи; д) нищився трав'яний покрив; е) здійснювались несанкціоновані археологічні розкопки; ж) свій варіант _____

35. У яких проявах умисного незаконного нищення брало участь місцеве населення: а) участі не брало; б) відловлювались тварини (підкреслити правильні варіанти: за допомогою – капканів, рушниць, розтяжок, удавок, інше _____); в) вирубувались або винищувались дерева (які за віком, яких порід, на яких площах _____);

г) рились окопи; д) нищився трав'яний покрив; е) здійснювались несанкціоновані археологічні розкопки; ж) інше _____

37. Які види тварин або рослин нищились? _____

38. З якою метою: а) полювання, б) плутання з дронами військовими, в) вандалізм, г) свій варіант _____

39. Які саме види рослин або тварин, що суттєво постраждали або, навпаки, помітно збільшили чисельність, ви можете назвати? _____

40. Що явно зникло або з'явилося? _____

41. Чи нищились дамби, яри для ведення військових дій: а) так; б) ні; в) _____

42. Чи затоплювалися території або чи осушувались ставки: а) так, затоплювалися на площі _____; б) ні, не затоплювалися; в) так, осушувалися на площі _____; г) ні, не осушувалися; д) _____

43. Якою військовою стороною: а) Збройними Силами України; б) Національною гвардією України; в) добровольчими батальйонами України; г) Збройними Силами РФ; д) українськими незаконними збройними формуваннями; е) російськими незаконними збройними формуваннями; ж) _____

44. Якщо здійснювались незаконні археологічні розкопки, то ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода була спричинена _____

45. Чи змінило використання територій місцеве населення для власного природокористування і, якщо так, то якого: а) ні – більшість виїхали з початком війни; б) епізодично, в) масово (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода була спричинена, причина – для виживання (вирубати дерево щоб зігрітися, або полювання як єдиний варіант прогнати, або для масового продажу тощо); г) _____

46. Чи мали місце конкретні акти вандалізму щодо природних територій та конкретних видів живих організмів та місць їх існування: а) ні; б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

47. Ким, коли, де і на якій площі утворювалися сміттєзвалища (побутові відходи місцевого населення або військових, вивезення будматеріалів, зливання хімікатів тощо) _____

48. Чи мали місце на Вашому об'єкті дії щодо вилучення об'єктів охорони (полювання, рибальство) або «воєнні» методи промислу (розтяжки, глушіння риби): а) ні, б) так (ким, коли, у чому саме полягало, яка шкода спричинена) _____

49. Якщо Вам відомі факти вчинення інших протиправних діянь щодо довкілля та заповідників, будь ласка, розкажіть про це детальніше _____

50. Якщо Вам відомі факти вчинення вказаних вище чи інших протиправних діянь стосовно інших територій, будь ласка, розкажіть про це детальніше _____

51. Якщо у Вас є фото порушень природних об'єктів, будь ласка, поділіться або покажіть їх

Дякуємо за співпрацю!

БЛАНК ВИВЧЕННЯ

заповідних (природоохоронних), екологічних, наукових, освітніх, мисливських, лісівничих організацій та установ щодо стану захисту навколишнього середовища у зоні військового конфлікту на сході України

1. Найменування _____
2. Розташування _____
3. Вид діяльності об'єкта, установи: а) природоохоронна; б) екологічна; в) наукова; г) освітня; д) мисливська; е) лісівнича; ж) інше _____
4. Тип об'єкта ПЗФ: а) входить до списку об'єктів ПЗФ міжнародного значення; б) входить до списку об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення; в) входить до списку об'єктів ПЗФ місцевого значення; г) має історико-культурне значення (об'єкт культурної спадщини тощо) _____
5. Ключова цінність заповідного об'єкта або території: а) унікальні екосистеми або угіддя міжнародного значення (напр. «рамсарські»); б) місця оселення критично загрожених видів, що знаходяться під міжнародною охороною; в) інше _____
6. Дата утворення _____
7. Стисла оцінка та основні екологічні проблеми до початку воєнного конфлікту (див. екологічний паспорт за 2013 р.)

8. Який період часу перебувала у зоні бойових дій або військових маневрів: з _____ до _____
9. Чи знаходилась у безпосередній близькості до воєнних об'єктів, театру воєнних дій: а) ні; б) так; при потребі коментар: _____
10. Чи відбувалися на території заповідного об'єкта безпосередні воєнні дії (у т.ч. розміщення чи потрапляння вибухових об'єктів чи пристроїв) та чи перебували там люди, транспорт: а) так; б) ні; в) окремий коментар _____
11. Які саме воєнні дії відбувалися на заповідній території чи об'єкті або їхніх охоронних зонах: а) маневри техніки і переміщення людей; б) стрільби, в) вибухи, утворення воронки, г) розтяжки чи мінні поля; д) розміщення вогневих точок; е) _____

11. Стислий опис об'єкта під час огляду (загальний та деталізація щодо пошкоджень внаслідок воєнних дій) _____

12. Фото загального вигляду _____

13. **Фото пошкоджень** _____

14. **План із зазначенням місць пошкоджень та прив'язкою номерів фотографій**

15. **Коли були завдані пошкодження** _____

16. **Внаслідок чого були завдані пошкодження:** а) умисних нападів; б) випадкова шкода внаслідок нападів на розташовані недалеко військові об'єкти; в) використання сторонами конфлікту у неналежних цілях; г) умисного знищення; д) умисного пошкодження; е) крадіжки; ж) грабежу; з) незаконного привласнення; і) актів вандалізму; к) _____

17. **Ким саме були завдані пошкодження:** а) Збройними Силами України; б) Національною гвардією України; в) добровольчими батальйонами України; г) Збройними Силами РФ; д) українськими незаконними збройними формуваннями; е) російськими незаконними збройними формуваннями; ж) _____

18. **Чи достовірно знали (могли та повинні були знати) військові про те, що заповідна територія або об'єкт є об'єктом державної охорони або пам'яткою природи:** а) так, оскільки це зазначено на кожній карті, на місцевості і це загальновідомо; б) скоріше так, аніж ні; в) скоріше ні, аніж так; г) ні, тому що _____

Наукове видання

НА МЕЖІ ВИЖИВАННЯ:
ЗНИЩЕННЯ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС
ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ
НА СХОДІ УКРАЇНИ

За загальною редакцією Буценка А. П.

Редагування та коректура *Львова П. М.*
Обкладинка
Комп'ютерна верстка *Сломонов В. Є.*

Формат 60x84¹/₈. Ум.-друк. арк. 10,23. Наклад 100 прим. Зам № 166.

Видавнича компанія «КИТ»
04080, м. Київ, вул. Кирилівська, 19-21; тел.: (044) 482-45-23
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 861 від 20.03.2002 р.